

GLATZ FERENC

Hóman Bálint és Szekfű Gyula párhuzamos életrajzai*

Történetírás, forradalom, rendszerváltások

Szász Zoltán, a hűséges barát hűséges olvasóm is. Azon szövegeket is olvassa, amelyeket csak magamnak készítek, fogalomtisztázás, vagy egy-egy összefüggés kifejtése céljából, vagy kis példányszámú közleményekhez. Újra és újra korhol, miért nem figyelek a közönségre. Amióta – 2007 – együtt tanítjuk a történettudomány történetét az Eötvös Loránd Tudományegyetemen, vissza-visszatérően ösztökél: adjam ki a különböző kötetekben elő- vagy utószóként megjelent historiográfiai szövegeimet. Annak idején, 1970–1990 között újdonság volt az 1945 előtti történeti művek újrakiadása, a közönség nem az előszót is író szerkesztő kedvéért vette meg akár Domanovszky, Hajnal, Szekfű, vagy Hóman Bálint műveit. Különösen gyakran mondogatja Hómanról és Szekfűről szóló tanulmányok újrakiadásának fontosságát. Ezek között emlegeti Hóman Bálint és Szekfű Gyula párhuzamos életrajzát, amelyet 1990 augusztusában írtam az újra kiadott Hóman–Szekfű előszavaként. Hóman miatt – érvelt visszatérően. Először 1991-ben, amikor szóba került Hóman tudományos rehabilitálása. Másodszor 2001-ben hozta szóba. Miután a váci tömegsírból exhumálták (2000) Hóman Bálint földi maradványait és akadémiai elnökként törekedtem részben akadémiai tagságának helyreállítására, részben újvizsgáltattuk az életfogytiglani börtönbüntetéséről szóló népbíró-sági ítéletét. 2001. április 11-én a Magyar Tudományos Akadémia dísztermében Hóman-emlékülést rendeztünk, amely a neves középkorkutató tudományos rehabilitációját véglegesítette. Azután – 2001. október 13-án újratemették Hóman Bálintot, a tassi családi kriptába és a búcsúbeszédet – a család kérésére – én tartottam. Az újratemetés, illetve az akadémiai jelenlét miatt – Kosáry Domokossal együtt voltunk jelen a temetésen – kirobbant sajtóvitára „válaszként” javasolta először Szász Zoli, hogy a Magyar Történet Előszavát jelentessem meg szakmai fórumon. (A politika végül is halasztóan foglalt állást a népbíró-sági ítélettel kapcsolatban. A temetésen megjelentek egyébként Dávid Ibolya, Pálinkás József, Rockenbauer Zoltán miniszterek, Várhegyi Attila államtitkár.) A jó barát tanácsát érdemes elfogadni. Talán, ha akkor – a megírás idején 1990-ben, vagy az újratemetés idején, 2001-ben – kiadom folyóiratban Hóman Bálint és Szekfű Gyula párhuzamos életrajzának szövegét, nemcsak a szakmai közönség, hanem a történelem iránt érdeklődők is nyerhettek volna szempontokat a legnagyobb hatású történeti összefoglaló, a Magyar Történet és szerzőik újraértékeléséhez. Jobb későn, mint soha. Ezzel a közléssel jelentkezem most a Történelmi Szemlében a Szász Zoltán tiszteletére összeállított születésnapi számban.

* Megjelent Előszó a „Hóman–Szekfű”-höz címmel (Bp. 1990), a Magyar Történet. I–V. bevezetéseként.

A könyvesasztalokra – talán még az utcán a bestsellerek közé is – hamarosan kirakják Hóman Bálint és Szekfű Gyula sorozatát, a *Magyar Történetet*. A sorozat a Horthy nevével fémjelzett két háború közötti Magyarország szellemi életének egyik reprezentálója. Gondolatiságában, szakmai színvonalában egyaránt. Az utóbbi 40 esztendőben elhallgatott mű. Mindenekelőtt azért, mert az 1948 utáni rendszerváltást követő átértékelés egyik alaptézise volt a Horthy-kor történetírásának durva bírálata, elmarasztalása...

Rendszerváltás, a régi eszmények átértékelése. Most 1990 nyárutóján Magyarország és az egész közép-európai régió is rendszerváltást él meg. A szovjet típusú (sztálini) politikai rendszer összeomlását. Az 1948 után bevezetett politikai rendszer lebontása és az e politikai rendszert követő marxistának mondott elmélet átértékelése folyik.

Rendszerváltás, átértékelés. Hóman Bálintot és Szekfű Gyulát 1910 után, a történeti Magyarország összeomlása után, őszinte hevület hajtotta: az 1918 előtti történetírás alaptéziseit és szakmai módszereit kívánták átértékelni a magyar történelem összefoglalásával. 1948 után a hajdani átértékelőket „értékeli át”. Igaz, egészen más szakmai és politikai szándékkal, egészen más eszközökkel. Történészek között feltehetően mindenkinek véleménye van a *Magyar Történet*ről, netán emlékei fűződnek hozzá. (Még 1971-ben is vezető akadémikusok rótták meg a fiatal kollégát, aki néhány dicsérő-méltató mondatot merészelt leírni a szintézisről.) Az 1980-as években azután már kiadásáról tárgyaltak többször. Újrakiadása 1990 őszén, másfél évvel a cenzúra eltörlése után, már nem politikai tett...

Átértékelés a rendszerváltás után. Az „új”, trianoni Magyarország berendezkedése, majd 1948, a proletárdiktatúrának nevezett szovjet rendszer bevezetését követően. És rendszerváltást mondunk, immár másfél esztendeje, 1989–1990-ben mi is. Vajon mikor kezdődött a rendszerváltás, mikor az átértékelés? 1956-ban, 1968-ban, 1989-ben, netán valóban csak 1990-ben? Az értelmiségnek nem merülhet ki életcélja abban, hogy szellemi termékek előállításával koronázzon politikai rendszereket. Hinnie kell abban, hogy politikai rendszerek jönnek-mennek, s az alattuk megbúvó társadalom és a társadalmát üzemben tartó, előrevivő értelem marad. Az értelmességet, a szakértelmet kell őriznie, megtartania a közönség számára. A közösség egésze és nem valamelyik politikai pártja számára.

„Rendszerváltás”, „átértékelés”. Értelmük csak akkor van a társadalom számára, ha kiegészítjük e két különböző, korszakok jelszavaivá emelkedett fogalmat az „értékmentés” kategóriájával.

A „Hóman–Szekfű” megjelentetése ma *értékmentés*. Függetlenül fogantatásától, az 1920-as évek ideológiájától és függetlenül politikai-ideológiai üldöztetésétől 1948 után.

I. ÁTÉRTÉKELÉS BOLSEVIK SZELLEMBEN (1949)

1949. március 27-én a *Magyar Történelmi Társulat* közgyűlést tartott. A Társulat a hazai történészek társadalmi fóruma, egyben fóruma a mindenkori politikai vezetésnek is. Megalakulásától, 1867-től itt fogalmazódott meg a politikai hatalom elvárása a történetírással szemben. Hagyományosan az 1867-es kormányzat éppúgy „használta” e fórumot, mint az 1920-ban berendezkedő Horthy-rendszer. 1949-ben tehát első pillanatra semmi rendkívüli nem látszott abban, hogy a Társulat tagjai is új programot hallgatnak. A politika részéről. A „rendkívüli”-t inkább az sejtette, ami a politikai fordulat utáni első hónapokban, hetekben már megkezdődött: a szakma vezető egyéniségeinek politikai hecckampányokkal kísért eltávolítása. Idősebbek, fiatalok közül egyaránt. A kortársak közül is sokan csak most kezdték érteni, mit élnek meg: Magyarországon a szovjet típusú, proletárdiktatúrának nevezett államrendszer építi intézményeit. A szellemi életben, a történettudományban is.

Politikai indítékok, 1949

A „fordulat” nem csak az ipari-mezőgazdasági tulajdonváltásban, az iparos–paraszti társadalom mindennapjaiban, tulajdonlásában hoz rendszerváltást, és nem csak az ország külpolitikai elhelyezkedésében. (1948. december 18-án jelenik meg a rendelet a termelészövetkezetek szervezéséről, 1949 januárjában megalakul a *Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa*, februárban lényegében befejeződik a többpártrendszer felszámolása a Népfront „segítségével”, február 19-én megindul a szocialista munkaverseny stb.) De a „fordulat” éve jelenti egyben a harc megindítását a fejek birtokbavételéért, jelenti az ideológiai harcot is. A feszültség a háborúban győztes hatalmak között a háborús hisztériáig fokozódik. Az Egyesült Államok és a Szovjetunió közötti viszony megromlására majd a NATO megalakulása (április 4.) teszi fel a pontot. A „belső ellenség”, a nemzetközi imperializmus „lehetséges szövetségesei” – a későbbi „árulók” – elleni küzdelem megindul a propagandában. Most, 1948 végén, 1949 tavaszán a fő tüzet az ideológia terén a legerősebbeknek tűnő, a háborúban koherens egységüket még el nem veszített egyházakra, főként a katolikus egyházra irányítják. Köztudott, hogy a lakosság több mint 60%-a katolikus. És a lelkekre jelentős befolyással bíró egyház a nyugati kereszténységhez tartozás hagyományának erős őrzője, ugyanakkor politikailag a nyugati polgári társadalmakat ajánlja követendő mintának. („Természetes” ellensége az új, szovjet, azaz „keleti orientáció”-nak a politikai gondolkodásban.) Egyúttal az egyház maga is nagybirtokos, társadalomlátásában a többnyire katolikus nagybirtokos arisztokrácia hagyományának éltetője, ezáltal „természetes” belpolitikai ellensége a kollektivizálni akaró és egyúttal antiklerikális, „racionális” gondolkodást hirdető proletárdiktatúrának. Mindennek – egyház, hívők, amerikai imperializmus beavatkozása elleni harc – része a Mindszenty-ügy. A körötte támasztott „demokratikus” mozgalmak propagandája épp most éri el tetőpontját.

A rendszerváltás, az ideológiai nagytakarítás jegyében. Megindul a magyar tudományos élet radikális átszervezése. 1949. február 25-én létrehívják a Tudományos Tanácsot, amely azonnal megkezdi az Akadémia „megtisztítását”: rövid néhány hónapon belül a két háború között nemzetközi hírnévre szert tett tudós nemzedékek jelentős részét vagy megfosztják címétől, vagy a perifériára szorítják, sokukat eltávolítják a tanszékeikről. (Pedig ők már túlestek a háború utáni igazolásokon, tehát a demokratikus államrendben legjobb tudásuk szerint dolgoztak 1946–1949 között.)

A történelemről, elődökről beszélni, írni jelenti egyben a közösségi, egyéni hovatarozásról való beszédet is. A történelemről gondolkodni: gondolkodni azonosulásunkról. A modern tudatipar kézbentartói vagy kézbevevői tisztában voltak ezzel az alapigazsággal. A szovjet típusú sztálini államberendezkedést Magyarországon kiterjesztő politikusok különösen érzékenyen figyeltek a történelmi hagyományokat a társadalomban éltető történelmi, irodalmár rétegre. És jól vették észre azt is, hogy a magyar társadalom erősen történelem-érzékeny. Ebből azt a következtetést vonták le, hogy a szovjet típusú (értsd: sztálini) rendszer szellemi berendezkedésében legfontosabb a történelmi hagyományanyag átértékelése. Ennek eszköze: kézbe kell venni a tanszékeket, kutatóintézeteket, folyóirat-szerkesztőségeket, és őstörténetünkig visszamenően új értelmezést kell adni történelmünk tényanyagának. Már a moszkvai emigrációban – amikor a magyar kommunisták még nem tudhatták, hogy valamelyik sztálini lágerben, vagy egy újabb (1919 utáni második) otthoni proletárdiktatúrában élnek majd életük hátra lévő részét (valószínűbb az első variáció tűnt) – nos, már a moszkvai emigrációban hevesen bírálták a hazai történetírást. Sok, nagyon is jogos és szakmailag is helytálló kritika mellett ezek a szövegek elsősorban napi politikai ihletettségűek voltak. Mindenekelőtt a tehetséggel megáldott, ezért igen sok kárt okozni képes Révai József írásairól mondható ez el.

1949 márciusában a Történelmi Társulat elnöki székéből a moszkvai magyar emigráció egyik legtapasztaltabb tagja, Andics Erzsébet tartotta elnöki székfoglalóját. A fiatalon a forradalmi ifjúsági mozgalomba került, majd az 1919 utáni illegális kommunista tevékenység miatt Szovjetunióba emigrált Andics Erzsébet igen alaposan ismerte a sztálini államrendszerben a történetírás és intézményeinek elhelyezkedését, tudta, miként kell berendezkednie egy napi politikai érzékenységre állított szakmának, tudta, milyen pozíciókat kell kézbe venni, hogyan kell az új és a régi kádereket kezelni. És – igaz, Révait meg sem közelítő intellektussal – képes volt kiválogatni (vagy inkább volt, a diktatúrák felszínre dobta káderek sajátosságaként, bátorsága válogatni) a nemzeti történelem témái közül: melyek milyen aktuális cél érdekében mozgósíthatóak...

A harsány forradalmi propaganda mindenkor sajátossága, hogy az őt megelőző korszakot anti-korszaknak tekinti. Minden, ami rossz a jelenben, az előző korszak vezetőinek rosszindulata, korlátai, netán bűnös felelőtlensége miatt van így. (Ahogyan azután nőnek a jelen nehézségei, úgy minősülnek a Tegnap nyakába varrott bűnök még súlyosabbaknak. Egy példát hozva: 1949-ben az ekkor még szövetségesként szereplő szociáldemokraták nem sejtették, hogy a „retorikai for-

radalom” előrehaladtával és a nehézségek növekedésével hamarosan rájuk is sor kerül, mint a régi rendszer szerves alkotórészeire.) A „retorikai forradalom”-ban, most éppen 1949 tavaszán a Horthy-rendszer a természetes „ellenkép”. Osztályszerkezetével, külpolitikájával, kultúrájával, tudományosságával együtt.

Az előző korszak „bűnei”

„Tudjuk – szólt 1949. március 27-én az elnöki székfoglaló –, hogy a hivatalos történetírás mindig és mindenütt az uralmon lévő osztály féltve őrzött monopóliuma.” Magyarországon 1945 előtt – folytatta Andics Erzsébet – „ahol a történelmi fejlődés következtében nagymértékben anakronisztikussá vált kiváltságos réteg játszotta ezt a szerepet, az általa diktált történelemírás különösen ferde színben kellett hogy feltüntesse a múltat.” A „hivatalos magyar történelemtudomány – különösen az elmúlt negyedszázados korszak folyamán – egészen durván és leplezetlenül [...] kiszolgálta a fejlődéssel egyre nyíltabban szembehegyezkedő, a magyar nemzet széles tömegeivel lassan minden kapcsolatát elvesztő magyar uralkodó osztályokat, amely körülmény nem maradhatott a legsúlyosabb következmények nélkül ennek a történetírásnak a szavahihetőségére és szellemi színvonalára.”

Az elnöki székfoglaló szerint ez a történetírás kiszolgálta a nagybirtokos arisztokráciát és azt a „nemzet vezetésére hivatott rétegnek igyekezett feltüntetni”. Azt az erőt, „amely századok óta újra és újra külső ellenséggel szövetkezett a magyar nép ellen, és nem véletlen, hogy mai népi demokratikus rendünkkel szemben is idegen fegyverek segítségére számít”. (Utalás az 1949 tavaszán tomboló hidegháborús propaganda-hadjáratra, valamint a belpolitikai hatalomváltásra.)

„A magyar történelemtudomány erősen feudális és klerikális jellegéből következtet – mondja –, hogy rendkívül elhanyagolta az újkor, különösen a legújabb kor történetének feltárását”, figyelmét a középkorra fordította; ennek a feudális-kerikális jellegnek a mutatója, hogy egy országban sem foglalnak el a történelmi irodalmon belül olyan „óriási helyet” az egyháztörténelmi, különösen a katolikus egyháztörténelmi munkák, mint nálunk. (Utalás az éppen aktuális Mindszenty-perre és az egyház elleni hajszára.) Amellett, hogy ez a történetírás mellőzte „az antifeudális és népi mozgalmak történelmének feltárását” (Hóman és Szekfű jelen összefoglalójára utal példaként Andics), máig (1949-ig) hiányzik az 1848–1849-es szabadságharc „hű története”, ugyanakkor ez a történetírás dicőítette Werbőczyt (a híres Hármaskönyv megalkotóját). Ez a történetírás „nem akarta meglátni a belső osztályerőknek a szerepét az ország sorsának alakulásában”. „Igyekezett homályban hagyni azt a tényt, hogy a Habsburgok terjeszkedése” előtt a nagyurak nyitották meg az ország kapuit, hogy ők voltak a támaszai „a Bécsből kiinduló gyarmatosító politikának”. „Eltitkolta a magyar nép előtt” ez a történetírás, hogy az arisztokrácia „túlnyomó részben nyílt hazaáru-

lással, a magyar nemzet érdekeinek áruba bocsátásával” alapozta meg anyagi és politikai hatalmát.

1949: a hatalomváltás bolsevik módja. A korábbi rendszert minél maradibbnak, minél avíttabbnak mutatja be, hogy a maga radikális forradalmiságát igazolhassa. (Az 1945 előtti Magyarországtól – és történetírásától – így tagadja meg a polgári jelleget is, a volt, és hatalmuktól most megfosztott vezető réteget árulással, sőt egyéni haszonszerzéssel vádolva.) Az értelmiséget pedig, amelynek pozícióit, tanszékeit, intézetét, folyóirat-szerkesztőségeit át akarta venni, a retrográd, az országot tönkretévő politikai-társadalmi erők nyers, tudatos kiszolgálójának állította be.

A most „leváltásra” kerülő történetírás – a társulati elnök szerint – az „ellenforradalom győzelme után” (azaz 1919 után) „érte el [...] a mélypontot”. (Vagyis a Horthy-korszak az 1918 előtti történetíráshoz képest visszaesést hozott.) Sorjáznak a vádak tovább: idealizálta ez a történetírás a középkort, mint ha az „magasabb rendű” lett volna a polgári kornál, magasztalta a feudális intézményeket, a feudális nagybirtokos osztályt, valamint „támogatóját és szövetségesét, a Habsburg-abszolutizmust”. Sőt az elnök szerint ez a történetírás az abszolutizmust hozó I. Lipótot, valamint Metternichet a magyar nemzet „jóakarói”-ként állította be. A „kuruc szellem” elleni harcban a „labancok” oldalára állt és „rehabilitálta” „a magyar nemzet árulóit”: Pálffy Jánost, Károlyi Sándort és Görgey Artúrt, akik a Rákóczi- és az 1848–1849-es szabadságharc leverése után megkötötték a békét a külső hatalommal, a győztes Habsburgokkal. Történetíróink – folytatódik a beszéd – a német külpolitikai orientációt „tüntették fel egyetlen lehetséges útként”, elhanyagolták az 1918–1919-es forradalmak, valamint a munkásság történelmének kutatását, és nem figyeltek fel, hogy a szomszédban „új, hatalmas állam alakult: a szovjet állam”. A végső vád: „Ennek a magyar népet megtevesztő történelemírásnak nagy része volt abban, hogy az országot lelkiismeretlen vezetői katasztrófába tudták vinni: a történelmi felelősséget ezért nemcsak az uralkodó osztályoknak, de ennek a történelemírásnak is viselnie kell.”

Nem folytatjuk az idézetsorozatot. Igaz, talán nem volna haszontalan ezeket a Horthy-korszak szellemi életét vádoló-kárhóztató szövegeket ma, 1990 késő nyarán újfent megjelentetni. A múlt ismerője óvni hivatott társadalmát a már egyszer elkövetett tévutakra lépéstől. Félti az újat a bukducsolástól, az értelmetlen bukástól. Talán néhány, a retorikai forradalmiságon és vérmérsékleten uralkodni nehezen képes „korunk hőse” is kézbe vehetné e korán sárgult szövegeket, s talán elgondolkozhatna a székekért, pozíciókért folyó harcon. Az elmúlt rendszer reakciós volta, a visszaélések, a német (külső) elnyomók kritikátlan kiszolgálása, a szellemi életnek olyan feltüntetése, mintha az írók, történészek a hatalomszolgálat aljas szándékával ültek volna íróasztalhoz, hogy tanulmányokat írjanak a Habsburgokról, nagybirtokosokról, Görgeyről – mind-mind a politikai hatalomváltás sztálini útjának szlogenjei.

II. ÁTÉRTÉKELÉS KONZERVATÍV POLGÁRI SZELLEMBEN (1928)

1928 decemberében a hazai könyvpiac újdonsága Hóman Bálint és Szekfű Gyula 7 kötetre tervezett *Magyar Történetéből* az I. és IV. kötet megjelenése. (Mind a két szerző a maga első kötetét, Hóman a 12. század végéig tárgyaló, Szekfű a 16. századdal foglalkozó kötetét készítette el.) 1930-ban követte ezeket a II. és V. kötet, majd a sorozat 1932-re fejeződött be. De már az első kötetek megjelenését óriási szakmai, sőt a napi sajtóig kiterjeszkedő publicisztikai vita követte. A sorozat bevezetője bátor kihívás: az új történelemszemlélet, a szellemtörténet látószögéből kívánja újraértékelni a magyar történelmet. Majd alig egy év múltával, 1930. február 11-én Hóman Bálint a *Nemzeti Kaszinó*ban tartott előadásában, *Történeti ártértékelés* címmel programszerűen hirdeti meg az 1918 előtti történetírás téziseinek szükségszerű átértékelését. A két, a szakmában fiatalnak számító egyetemi tanár ekkorra már a hazai középosztály körében a legismertebb társadalomtudósok közé tartozik. Hóman Bálint 1883-ban, Szekfű Gyula 1885-ben született.

Párhuzamos életpályák. A pályakezdő Hóman Bálint és Szekfű Gyula

A „társaság kedvence”, az eminens. Hóman Bálintról tudta a pesti középosztálybeli társaság, hogy feltörekvő, félig német eredetű tisztviselő-értelmiségi családból származik. Nagyapja ügyes gazdatiszt, édesapja, Ottó jónevű klasszika-filológus, aki beházasodott az egyik legbefolyásosabb agrárvezér famíliába, a Darányi családba. Sőt köztudott, hogy „Bálintka” a századelő kiemelkedő konzervatív reformer agrárvezérének, a földművelésügyi miniszter nagybácsinak, Darányi Ignácnak kedvenc unokaöccse. Kitűnő tanuló, társaságban mindenütt jól forog, nagy termetű, jó étvágyú, jó humorú fiatalember. Amikor a pesti ifjúság már keresztény–zsidó alapon vagy az éppen divatos világnézeti színekben polarizálódik, Hóman jól érzi magát mind a dzsentrí-birtokos rokonság baráti körének fröccsözéseiben, mind a pesti liberális zsidó-baloldali értelmiségi körökben. Kitartóan éjszakázik az alföldi ivászatokon az elsősorban a jogi karról kikerülő kortársakkal, az unokatestvér Darányi Kálmánnal, a barátokkal, Karafiáth Jenővel, Lázár Andorral, a hozzájuk szegődött Mészöly Gidával (ez utóbbi „csak” egyetemi tanár, a többi miniszter az 1930-as években). És ugyanígy jól érzi magát a pesti Czóbel-testvérekkel, udvarol a Pogány-lányoknak (a később rettegett 1919-es népbiztos lánytestvéreinek). A liberális, jókedélyű pesti leánytársaság (Bartók és Kodály első közönsége!) állítólagos kedves rigmusa így hangzott hógolyózás közben: „Télen, mikor hó van, zsúrozik a Hóman.” És az is tudott az eminens tanulóról, hogy legjobb barátja Benedek Marcell – a legendás erdélyi nemesi liberális értelmiségi, Benedek Elek fia –, akiről számon tartották, hogy édesanyja zsidó, apja pedig szabadkőműves. Az Erdélyben, a Benedek-házban nyaranként eltöl-

tött hetek a két barát fiatalkorát meghatározó élménysorozat. Hóman tekintélyét fokozta, hogy – köztudott protekcióval – egyetlen hallgató, akit a nagy hírű Ferenczi Zoltán az Egyetemi Könyvtárban fizetés nélküli (díjtalan) gyakornokként egyetemista létére alkalmazott, s hogy ugyanakkor a bölcsészkaron a legszínvonalasabb professzorok, Marczali Henrik és Fejérpataky László kedves diákja, s a rigorozitásáról és félelmetes szakmai tekintélyéről ismert (egyébként erősen katolikus) levéltáros, Tagányi Károly kedvence. Azt már kevesen tudták, hogy itt kezdődött – a Marczali-szemináriumon, a Tagányi-látogatáson – a barátság egy teljesen más egyéniségű kollégával, Szekfű Gyulával. És itt kezdődik a két keresztény középosztálybéli értelmiségi párhuzamos életpályája.

A visszahúzóó vidéki diák. Szekfű Gyula Fehér megyei tisztviselő-értelmiségi család gyermeke. Későbbi támadoi gyakran idézték, hogy anyja német származású (amikor ugyanis a függetlenségi történetfelfogást bírálta), de azt már csak suttozni merték, hogy felesége zsidó (amikor a fasizmus ellen szólalt fel). Vidéki, erősen katolikus szellemben nevelkedik, a fehérvári ciszterci gimnázium kiváló tanulója, s a középiskola után a budai Eötvös József Kollégiumba kerül, a kor elit kollégiumába. A kollégiumi társak nem sokat tudnak róla. Visszahúzóó, magányosságra hajló alkat. A kollégium – ma már sokan írják méltóan Kodály Zoltán, Horváth János, Gombocz Zoltán otthonáról – megkívánta a rendszeres életmódot, a kiváló előmenetelt. (Ma már inkább csak vidám diákta nyaként szeretik népszerűsíteni egyesek, ami természetesen a mai korszellemhez igazodás.) A század első fele elitértelmiségének egy része nőtt itt fel szigorú, fegyelmezett munkában, az ész, az értelem és a tanárok feltétlen tiszteletében. Szekfű kedvenc diákja Mika Sándor Eötvös kollégiumi történelemtanárnak, ragad rá oktatójának franciás szabadgondolkodó szelleme, ami ismertté válik kortársai előtt is, mindenekelőtt a középiskolai történelmi olvasókönyv újkori szövegválogatása révén. Ismert Anatole France-tisztelete is. Mindemellert a Mika-szemináriumban a diákok a német és a francia történelmi irodalom klasszikusait eredetiben olvassák kötetszámra. Szekfű buzgó katolikus, szűkszavú fiatalember. (Öccse a Szent Imre Kollégium tagja lesz.) A Fejérpataky–Marczali-szemináriumok után az Országos Levéltárban Tagányinál az alkotmány- és igazgatástörténetet „tanulja”.

A századelő történetírásában a nagy újítás az intézmények és a tömegek történelmi szerepének kutatása, a „hosszan tartó” tényezők kihatásának megmutatása. Az intézményrendszer mögött azonban mindig az intézmény igényeinek megfelelően képzett társadalmi réteg („osztály”) áll, melynek képzettsége egyben azonos szellemet, gondolkodási rezont is jelent. Az iskolázás, a gondolkodás azonos mércéi meghatározzák egy kor gondolkodásának egészét. A középkori források kritikájának magasiskolája a századelőn felnövekvő generáció szemében: rekonstruálni azokat az évszázadokon át „közös szellemi mozgatókat”, amelyek meghatározták az egyházi és világi értelmiség (az írott források kitermelőinek) gondolkodását. A középkori írott forrásanyag két irányba vezeti a kutatót: az igazgatástörténet, az intézmények története irányába, ami segít rekonstruálni a társadalmat működtető apparátusok és az „alkotmány” történel-

mét. A másik irány középkori forrásaink tartalmi kérdéseire vezet: miről szólnak azok. Elsősorban birtokadományozásokról, társadalmi kiváltságok rögzüléséről, gazdasági ügyletekről. Vagyis arról, amit érdemes volt írásba foglalni. A Tagányi-látogatások és a Marczali-szeminárium ezen „tanulsága” alapján indul el Szekfű a közigazgatás-történet (és ezzel a tisztviselő-értelmiségtörténet irányába), s vele párhuzamosan Hóman Bálint a gazdaságtörténet (adók, regálék) irányába. (Hóman mellett ugyanezen a nyomon halad a „kis Eckhart”, azaz Eckhart Ferenc, aki történetünkben később még szerepet játszik.)

Az életpályák 1908-ban, az egyetem utáni első években távolodni látszanak.

A szakmai újraértékelés a századelőn

Fiatalon akadémikus. Hóman az Egyetemi Könyvtár tisztviselői karában kap állást. Első dolgozatainak annak a vitának nyomai érezhetőek, amely a századelőn Tagányi Károly és Erdélyi László között folyik a középkori magyar társadalom részkérdéseiről. Hóman és Szekfű mestere, Tagányi a modern, európai társadalom- és államtörténeti irodalom, valamint a hagyományos kritikai-filológiai módszer teljes vértetében, de régimódi személyeskedő vitastílussal lép fel. A fiatalok – feltehetően Tagányi elbeszéléseinek, vagy más szakmai vezetőik (például Marczali, Fejérváthy) segítségével is – felismerik, hogy a vita mögött már egy elkerülhetetlen történet szemléleti váltás húzódik meg. Hóman harcias hangú dolgozatot ír. Fő tézise: a „régik” – azaz uralkodó – történetírói felfogással ellentétben szerinte a kora középkori magyar állam szervezetében a vármegyéknek és így a rendi-nemesi szervezetnek sokkal kisebb a politikai szerepe. A „fő” elv a perszonális, azaz a hűbéri függés az uralkodótól. Ennek egyik mutatója az első állami egyenes adó. (S a másik Tagányi-tanítvány, Eckhart Ferenc hasonlóan támadja a régi történetírást más oldalról.) Ezt a dolgozatot és a következő évek irodalmi termékeit is a korabeli európai történetírás legmodernebb áramlatainak szempontjai jellemzik: a termény- és pénzbevételek összehasonlítása az európai államokéival, ugyanakkor a régi filológiai iskola módszerének tökéletes elsajátítása. Mindehhez rendkívül világos gondolatvezetés, jó íráskészség társul. (Ez utóbbi Európa-szerte nagy hiánya a résztanulmányokban elvesző múlt századvégi történeti irodalomnak.) Hóman kis esettanulmányaiban szinte minden alkalommal megfogalmazott elv: a részek mögött keresni kell az „egészet”, az általánosíthatót.

A 19. század második fele ugyanis az európai és a magyar történetírásban is a résztudományok, az úgynevezett segédtudományok kifejlődésének kora. Kialakul az oklevéltan, a pecséttan, a paleográfia, genealógia, a numizmatika stb., melyek a céhbéli történészek (tanárok, levéltárosok, múzeumi tisztviselők, papok) specializációs területei. A korszak nagy professzor egyéniségei a századelőn már felismerik a szintetizáló szempontok hiányát. A fent már említett idősebb generáció tagjainak azonban vagy nincs „erejük” az újrakezdéshez, vagy pedig nem tekintik azt szakmai programjuknak. Tanítványaik emelik majd a

szintetizáló látásmódot programszintre és írják meg a magyar történetírás koncepciózus, nagy léptékű összefoglalóit az 1930-as években. Hómanon és Szekfűn kívül az alkotmány- és gazdaságtörténész Eckhart Ferenc, a náluk fiatalabb, a társadalom-, technika- és művelődéstörténet művelője, Hajnal István, Mályusz Elemér. Az irodalom- és művészettörténetben Horváth János és Gerevich Tibor neve kívánkozik ide, és természetesen a nem programszerűen fogalmazó és a szintetizáláshoz más okokból el nem jutó, de szintén új utakon járó Dománovszky Sándoré.

A résztudományok eredményeinek szintetizálása jellemzi Hóman következő két könyvét: az 1916-ban megjelenő *Magyar pénztörténetet* (1000–1325) és az 1921-ben megjelenő, de már anyagában most együtt álló Anjou-kori pénztörténetet. Egyöntetűen elismerő kritikák méltatják a pénztörténet erényeit: az éremtan, az állami hivatalszervezet, a középkori pénz- és mértékegységek pontos definiálása (minuciózus pénzmérések a mellékletekben), a pénzügyi adminisztráció, a jövedelmezőség kérdéseinek rekonstruálása. Arra azonban már kevésbé figyelt fel a szakmai közvélemény (a politikával foglalkozók pedig nem olvastak szakmai dolgozatokat): mennyi közvetett társadalmi és politikai-ideológiai kritika húzódik meg Hóman írásai mögött. A századforduló belpolitikájában a függetlenségi ellenzék egyik gondolkodási sarokpontja volt a köznemesi-rendi hagyományok és biztos politikai fészkek, a vármegye szerepének történelmietlen abszolutizálása. Hóman – és majd Szekfű is – ezt a parlagias, a közjogi Bécs-ellenességben a nemzeti programot kimerítő politizálást szurkálja a maga tudományos eszközeivel. S hogy az Anjou-korról írva szintén vezették ilyen ideológiai átértékelő szempontok is, azt majd maga fogalmazza meg 1930-ban: a régi történetírás az állandóan háborúzó – a szlogen szerint –, „a három tenger mosta Magyarországot” teremtő Nagy Lajost (1342–1382) emeli piedesztálra. Hóman viszont a 14–15. századi erős magyar nagyhatalom megalapozóját az apában, Károly Róbertben (1308–1342) látja, aki a rendi anarchiával, a partikularitásra törekvéssel szemben drasztikusan fellépett (ezért azután a köznemesi hagyományban nem is tartozott a kedvelt uralkodók közé). No és mellékesen Károly pénzügyi és kereskedelmi politikája – ahogyan arra Hóman mutatott rá – mai történetírásunk szerint is európai mércével mérve modern volt, s amit a harcias lovagkirály, Lajos elhaborúzott, annak pénzügyi alapját az atya vetette meg.

Hóman minden tudományos és társadalmi elismerést megszerez. 1916-ban egyetemi tanárrá habilitálják a pesti egyetemen, majd generációjából először 33 évesen, 1918-ban akadémiai levelező taggá választják. (1919–1925 között e generáció többi tagja követi őt: Eckhart Ferenc, Lukinich Imre, Gerevich Tibor stb.) Az akadémiai tagságra Hómannal egy időben a jó barát, Szekfű Gyula is szóba jött, de Szekfű elzárkózik a jelöléstől.

Az olvasótól elnézést kell kérnünk, hogy a történetírás-történet mellékútjaira vezettük. De Szekfű esetében is majd meg kell ezt tennünk. Érzékeltetni kívánjuk ugyanis: egy ilyen könyvsorozat gondolati és ismeretanyagának kikristályosodásában benne rejlik az egész szakma módszerbéli, szemléleti gyarapodása. A „Hóman-Szekfű” mögött is ott rejlik a magát minél inkább Európával mérő

magyar értelmiségi középosztály professzionalizálódása. És ott rejlik e teljesítmény mögött az egyén: a tehetség, a helyzetfelismerő szorgalom. S talán megbocsátja az olvasó e szakmai kirándulásokat azért is, mert feltehetően ugyanolyan kíváncsi az „átértékelő”, „rendszerváltó” idők működési mechanizmusára, mint amilyenek mi magunk is voltunk kutatásaink kezdetén... De térjünk vissza a két szerzőhöz, Hóman Bálinthoz és Szekfű Gyulához, párhuzamos életrajzukhoz.

Nemzeti viták tüzeiben. Szekfű Gyula 1908-ban az Országos Levéltár fogalmazójaként Bécsbe kerül, magyar levéltári kiküldöttné. Feladata az úgynevezett közös (azaz osztrák és magyar illetőségű) levéltári anyag tervezett szétválasztásának előkészítése. Az akták a volt Habsburg-országok, újkori, főként 18. századi történelmére vonatkoznak. Közben készíti már otthon megkezdett dolgozatát a középkori társadalomtörténet köréből: a középkori familiárisokról, a nagybirtokosoktól függésben élő lesüllyedt nemesi rétegről. Kiindulópontja – ugyanúgy, mint Hómannál, Tagányi javaslatára –: a magyar történetírás, mindekelőtt a jogtörténetírás történetietlenül idealizálja a köznemességet. Werbőczy Hármaskönyvében, a köznemesség 16. századra visszanyúló bibliájában azért nincs szó – így Szekfű – a familiárisokról, mert akkor fel kellett volna adni az „egységes nemesség” fikcióját, be kellett volna ismerni a főnemesi réteg kiválását, a szolgálatukban álló lesüllyedt és majdhogynem modern értelemben vett hivatali funkciót betöltő kisnemesség kialakulását. A köznemesi rend mindent elkövetett, hogy politikai-társadalmi fellegrárának, a nemesi vármegyének szolgálatából ezt a familiáris réteget kiszorítsa és általában a nagybirtok és a főnemesség szerepét tagadhassa. A tanulmány végén azután – az egyébként félszeg, visszahúzódó fiatalember viselkedésében nem megmutatkozó szenvedélyességgel – ráront a kortárs idősebb jogtörténész nemzedékre: azok Werbőczydicsőítéseket írnak, a középkori magyar állam parlamentáris jellegéről áradoznak a „köznemesi párt” érdekében (melynek „egész ereje a köznemességnek politikailag iskolázatlan és könnyen vezethető tömegén nyugodott”). A következtetés: a köznemesi történetfelfogás, a szakszerűtlenség, a vármegye politikai túlsúlyának bírálata és a másik oldalon a nagybirtok társadalomszervező voltának hangsúlyozása. A bírálat máig korszerű. A téma bravúros filológiai és társadalomtörténeti megvilágítása, s egyben a téma napi politikai aktualitásának sarkított kimondása e dolgozat. A feltárt 14–16. századi részfolyamatok áttekintő elhelyezése a nemzeti és európai történelem egészében – ez lesz Szekfű történetírásának egyik alapeleme. S párosul mindez a célkitűzéssel: már a témához közelítésben, a szerkezeti felépítés eszközével bevallottan a jelenhez szólni. Ez mutatkozik meg következő, a 16. századi Habsburg-kormányservek történetéről írott dolgozatában is. Egyértelműen állást foglal (máig korszerű egyetemes történeti alapokon) abban, hogy a 16–17. századi Európa modern államszervezési elve a központi hivatalnok-állam kiépítésére, az államterület hivatali átfogására való törekvés volt. Ezzel szemben állott a magyar köznemesség területi széttagoltságot (így a megyét erősíteni) akaró érdeke. A következtetésben aktualitás is él: a magát is a modern hivatalnok-középosztályhoz soroló fiatal levéltáros általában kötődik a modern állam újkori adminisztrációjához, érthetően ide-

genkedik kora, a századelő parlagias megyei dzsentrijétől. Ahogyan a köznemesség bírálatában a „másik oldal” a nagybirtokos arisztokrácia, most is a kritizált rendiség ellenfele, a Habsburg-centralizáció kap elismerést.

1913-ban Szekfű könyvet ír Rákóczi száműzetéséről. Alaptézise: az emigráció elveszti kapcsolatát a nemzeti történelemmel, a nemzet számára hasznot nem hozó idegen hatalmak mellé szegődve kalandokba bocsátkozik. És – amit majd a könyv vitájában ír le sarkítottan – ő a felkelés bukásakor a fegyvert lera-kó és itthon maradt, az ekéhez, barmaihoz visszatért kurucokat ugyanolyan jó magyaroknak tartja, mint Rákóczi száműzötteit. A könyv első fogalmazásában még helyet kapó aktuális utalást, a párhuzamot a Rákóczi- és a Kossuth-emigráció között ugyan Szekfű kihúzza, de mindenki érthette, hogy a fiatal történész a megbékélt kurucok és a „labanc” magyarok „rehabilitálását” kívánja a történeti közgondolkodásban. A magyar társadalom az 1910-es években ugyanúgy terhelt volt lelki skizofréniától, mint ahogyan terhelt maradt máig. Az akkori díszkurucok, akik elég jól éltek a nemzet és a Habsburgok közötti kiegyezés rendszerében, ugyanúgy szerettek volna szilárd hitű szabadságharcosoknak feltűnni, mint később is annyiszor megteszik. A függetlenségi párti és kormánypárti erők közötti aktuális összeütközések Szekfűt és könyvét a magyar történetírás legádázabb vitájába sodorják. Kapja a híreket: van, ahol a könyvet nyilvánosan elégetik, Erdély egyes vidékein a kuttyákat „Szekfű”-re keresztelik, még azt is kiássák ellene, hogy félig német származású, híresztelik, hogy pénzeket vett fel a bécsi udvartól a könyv megírásáért. (Ilyen iratokat még az 1920-as években is kerestek a bécsi udvar aktái között a lelkes kuruc lelkületű kutatók!) A Szekfű könyve körül kiobbant többéves ádáz harc történetét a történeti irodalom már feldolgozta, az olvasót, aki többet kíván tudni a részletekről, nyugodtan irányíthatjuk a munkákhoz. A részletek ismerete nélkül is könnyű elképzelni: mennyire megrázó volt a nemzeti hivatásnak számító történetírásban valakit ily erősen meghurcolni, nemzetellenes vádakkal illetni. A szakma egy része Szekfű mellé áll, de a protestáns-kuruc hagyományokat féltő csoportok nyíltan ellene nyilatkoznak, vagy „taktikusan” hallgatnak. (A könyv ugyanis – egyoldalúságai ellenére is – máig a magyar történeti irodalom egyik legjobb, rendkívüli tájékozottsággal, invencióval és megejtően szépen megírott darabja.) Az 1917-ig tartó vita egyik következménye, hogy Szekfű 1918-ban nem vállalja az akadémiai jelölést, feltehetően fél, hogy a támadások kiújulnának.

De az író-embert az újabb és újabb alkotói kihívások éltetik: Szekfű német kiadótól megbízást kap egy rövid magyar államtörténet elkészítésére (1915). A háborús szövetségesről a német közönség szinte semmit nem tud, vagy csak ellenfelei tollából. (Máig élő rövidlátósága hazai szellemi életünknek, hogy keveset foglalkozik a rólunk külföldön alakuló kép befolyásolásával.) Szekfű vállalkozik a „nemzeti feladat”-ra. A korabeli nyugat-európai modern hivatal- és igazgatástörténeti munkákkal nyugodtan egy sorba illeszthető kis könyv, *A magyar állam életrajza* 1917-ben először németül, majd magyarul jelenik meg. A közönség természetesen a háborús hírekre figyel, de a szakmai közvélemény (és néhány jó érzékű kiadó) észreveszi, hogy először történik kísérlet egységes

szempontok vezette államtörténeti szintézis megírására, s hogy először vállalkozik szakmabeli történész a legújabb korszak megírására. Szekfű ugyanis saját koráig vezeti a tárgyalás menetét, sőt nem zárkózik el kora államszervezetének kritikájától sem. Mondván: a liberális államfelfogás nagy hibája, hogy nem tud úrrá lenni a modern kapitalizmus magával hozta társadalmi gondokon, egyes társadalmi rétegek mérhetetlen elszegényedésén. (Máig fel nem oldott konfliktus a modern államszervezési gyakorlatban.)

Szekfű Gyulát ekkortól már kortársai is az új és legújabb kori magyar történelem első igazi értőjének tekintették. Budapesten 1917 februárjában a *Magyar Történelmi Társulat* elnöki székébe gróf Klebelsberg Kunó kerül, s Bécsbe látogat a bécsi levéltárak hasznosításáról, egy nagyszabású újkori magyar történeti forráskiadvány-sorozat megindításáról tárgyalni. Nem véletlen, hogy az új vállalkozás tervét Szekfű Gyula és a közben szintén Bécsbe került fiatalkori barát, Eckhart Ferenc készíti el. Az újkor tanárának készül 1917–1918-ban a pozsonyi jogakadémiára, s meg is kezdi az újkori magyar társadalomtörténet írását. A tervet meghíúsítja a világháború vége, a Felvidék és Pozsony leszakítása Magyarországról, de az anyaggyűjtésből megszületik az 1820–1914 közötti évtizedeket tárgyaló újabb szintézis, a *Három nemzedék*. De ez már a háború és a forradalmak utáni krónika tárgya.

A történeti Magyarország felbomlása és a történetírás

Hóman Bálint és Szekfű Gyula párhuzamos életpályájának nyomon követését olvasva, nyilván nem csodálkozik az olvasó, hogy az 1920-as években a magyar történet szintetizáló vállalkozásaiban két hősünk szinte mindig szerepet játszik. Ezekben a vállalkozásokban Hóman a középkor, Szekfű az újkor „hivatott” szakértője. (És természetesen a kiterjedt szakmai ismerettséggel rendelkező, jó szervezőkészséggel megáldott Hóman a szerkesztő-szervező.) Mint ahogyan azon sem csodálkozhatunk, hogy Szekfű Gyula lesz az a történetíró, aki a háború utáni Magyarországon a legérzékenyebben fogja fel az új Magyarország aktuális politikai-társadalmi megrázkódtatásait és formázza meg azokról véleményét könyvekben, történeti-politikai tanulmányaiban.

Immáron történelemórán is hallhatják gyermekeink, hogy Magyarország történelmében a történeti államterület szétesése milyen megrázkódtatásokat okozott. A vesztes világháború réme miként rajzolta fel az ezeréves állam szétesésének képét a középosztály előtt, hogyan terjesztették a nemzeti kisebbségek körében – és Nyugat-Európában – azokat a térképeket, amelyek szerint Magyarországból a románok a Tiszáig, a csehszlovákok a Mátraig és a Dunántúlig húzódó vonalig részesülnének. S a széles közönséghez is eljutó kézikönyvek arról is szólnak, hogy mindennek bekövetkezése 1920-ban mit jelentett gazdaságilag az ország életében: a gyáripar jelentős (egyes ágazatok száz százalékos) károsodását, a Kárpát-medence mezőgazdasági és ipari övezetének, nyersanyag- és feldolgozó központjainak szétválasztását, az egész kereskedelmi, út-vasúthálózat

szétvagdosását. Jelentette egyben: az ezek nyomában fokozódó szociális nyomorúságot. A peremterületekről hatalmas karavánokban megindulnak az ott élő hivatalnok-középosztály sok tízezres tömegei. Akiknek munkája, megélhetése össze volt kötve a régi magyar adminisztrációval.

Közben jönnek a forradalmak. Először a változtathatatlanak hitt királyság intézményeinek összeomlása, a köztársaság kikiáltása, azután pedig a diktatúra 1919 tavaszán. A magyar társadalomnak nem volt olyan rétege, amely ne érzekelte volna: az összeomlás több, mint egyszerű kormányzati váltás, itt a magyarság, a magyar társadalom egészének sorsáról van szó. A „trianoni sokk” – ahogyan történetírásunk nevezi a Trianonban aláírt békeszerződés kiváltotta hatást – különösen érződött az értelmiség, nem utolsósorban a történelemmel foglalkozók gondolkodásán. A magyar történelem – amiről írtak, amit tanítottak – évezredes színhelyei tűntek el a nemzeti térképről, s kerültek az új szomszédokhoz: a törökellenes harcok déli véghelyei, az évszázadokig nemzetmegtartó erdélyi fejedelemség területe, a „legmagyarabbnak” tartott Székelyföld, az észak-magyarországi bányavidék, a kora újkori polgárosodás egyik motorja. A középosztály ismert zártsága nyomán előálló összeházasodása révén majd mindenkinek van a román, a „szerb”, a „tót” uralom elől menekülő rokonsága. Akadozik a szénszállítás, tombol az infláció. A politikus, mint a történész is, keresi mindennek kiváltóját, az Ok-ot és keresi az új helyzethez illeszkedő gondolkodási keretet.

Az összeomlás okai között elsőszámú vádlottként áll a forradalom és mindenekelőtt a proletárdiktatúra. A forradalomellenes érvelés: ha a forradalom és az azt megelőző osztályharc nem ássa alá az államhatalmat, akkor a világháború végén védeni tudtuk volna, úgymond, a határokat. További okok: a nemzetiségek hálátlansága, akik elnyomással vádolták a nekik hazát adó magyar államot; a Nyugat hálátlansága, mivel nem méltányolta, hogy Magyarország évszázadokon át a keletről Európára zúduló csapások felfogója, és így a Nyugat védőbástyája volt.

Az okok kutatása nem más, mint magyarázat keresése. A konstruktív gondolkodók az okokra csak azért kíváncsiak, hogy a társadalom jelenlegi csődhelyzetéből kivezető úthoz nyerjenek indulópontokat.

1920 után a gondolkodó politikusok és a legjobb értelmiségi elmék előtt világossá vált, hogy az egész nemzeti történelmet és főként a magyar társadalom előtt álló lehetőségeket kell új szempontok szerint végiggondolni. Bárhogyan is okoljanak népeket, világnézeti irányzatokat, társadalmi osztályokat – az összeomlás ténykérdés. És az is ténykérdés: a régi korszak politikusai és értelmiségei nem figyeltek fel az összeomláshoz vezető erők jelenlétére, a bomláson munkáló erőkre, különben „kezelték” volna azokat. Az 1920–1921. év sajtója zűrzavaros sajtó. (Nem utoljára a magyar történelemben.) – A politikai vádaskodások az utca emberei és a parlamenti képviselők körében mindennaposak. – A politikai perc-emberek nap mint nap újabb felelősök keresésével állnak elő. (A munkás-ság, a zsidóság, a nemzeti kisebbségek, szociáldemokraták, polgári radikálisok, volt függetlenségi és Habsburg-pártiak – mind-mind terítékre kerülnek.) A

komoly tényezők igaz, akkor ezekre nem figyelnek. Az első hónapok zűrzavara után kialakulnak a politikai váltásról és a történelmünk egészéről gondolkodás keretei. (Fő elemeit gróf Klebelsberg Kunó kultuszminiszter és gróf Bethlen István miniszterelnök beszédeiben és éppen egyik szerzőnk, Szekfű Gyula publicisztikai cikkeiben fogalmazza meg.)

Az „új gondolatmenet”: az 1918 előtti Magyarország politikai szemléletében a legnagyobb hiba a közjogias gondolkodás volt. Most látszik, mekkora hiba volt, hogy a magyarság gondolkodását Ausztria és Magyarország közjogi ellentéte, a történelemben a Habsburgok és Magyarország viszonyához kapcsolódó függetlenségi problematika uralta. Ehelyett figyelniünk kellett volna a nemzetiségek mozgolódására, megegyezést kellett volna keresni (így a türelmesebb felfogás), vagy határozottabban fellépni velük szemben (így a türelmetlenek). De bírálatot kap a liberális állam is. (Emlékezhetsz a kedves olvasó, Szekfű már 1917. évi munkájában elmarasztalta azt, mivel nem fordít gondot állami eszközökkel a szociális problémák megoldására.) Mindenekelőtt elmarasztalja azért, mert az állam eszközeit nem használta fel a középosztály, a városi és falusi osztályok feszültségének enyhítésére...

Mi is volt a Kárpát-medence nemzeti konfliktusainak kiváltója? Mitől is lesz egy állam belső építményét tekintve erős? – Így sorjáztak 1920 után a kimondott, kimondatlan kérdések. Egyáltalán; az ezeréves történeti fejlődésünkben jól emeltük-e ki a fontos tényezőket? Hiába igyekeztünk meggyőzni mindenkit, hogy államalkotó készségünk a térségben egyedül nekünk, magyaroknak volt, „érveink” keveseknek bizonyultak a történeti állam megtartására; hiába adtuk ki a magyar államiság gerincének gondolt országgyűlések 16. századi iratait folyóméterszámra, az államhoz ragaszkodás mégsem volt elég erős. Hiába foglalkoztunk Erdély történetével minduntalan, ettől még nem nőttek akadályok az „ösi” terület elszakítói elé. Egyáltalán: nemzetről gondolkodásunkban az elmúlt évszázadban állam (a „magyarok állama”) és nemzet (magyar nemzet) egybeesett, s nem figyeltünk, hogy ez az itt élő népek gondolkodásában már régen különvált. És most már a magyarság szempontjából kell rájönni, hogy a Kárpát-medencében az „állam” és „nemzet” külön él; hiszen míg 1918 előtt a magyar állam határain belül laktak olyan népek, kik, úgy látszik, nem azonosították magukat az állammal, most, 1920 után magyar nemzeti kisebbségek szorultak a szomszédos államok határain belülre. S immáron magyar nemzeti érdek kívánja, hogy ne azonosuljanak, mint a magyar nemzet része, az ottani idegen többségű állammal...

A történész alkotóeleme társadalmának. Nem csak „kitermelője”, „kigondolója” az új eszméknek. De napi életében rá is hatnak az újságokból, beszédek-ből, beszélgetésekből zúduló refrénszerű mondatok, gondolatok. Egy nemzet történetírása sem élhet légüres, a jelen kihívásoktól elzárt közegben. Így volt ez 1920, a történeti Magyarország összeomlása után is. A fent felsorolt témakörök újra és újra különböző formákban felbukkannak a kor majd’ minden jelentősebb történészi munkájában. Természetesnek kell tartanunk, hogy egy 1928-ban készült szintézisben, a *Magyar Történetben* is lépten-nyomon belébotlik az olvasó...

Átértékelés? – vethetik most már fel joggal a kérdést. Mit is jelent akkor a nemzeti történelem átértékelése? Miért következik az be?

Láthattuk, a századelőn a fiatal Hóman Bálint és Szekfű Gyula először az új szakmai szempontok miatt kezdi kritika alá venni a korábbi nemzedék nézeteit. A modern államtörténet, társadalom- és gazdaságtörténet-írás, s velük a kor szellemiségét egészében megragadni kívánó szintetizáló látásmód indítja az átértékelést. Párosul ez aktuális társadalompolitikai töltéssel, amikor felismerik, hogy egy-egy téma hangsúlyozása vagy az értékelésben történő állásfoglalás mennyire összefügg a jelen társadalmi erőivel (így vármegye, köznemesség, központi hatalom, Habsburg-kérdés). Az átértékelést azonban végül is a közösség egészét megrázó változás váltja ki: a történeti Magyarország összeomlása maga alá temeti a régi történelmi kérdésfeltevések jelentős részét. S az új helyzetben az új témák, új hangsúlyok előtérbe kerülése a nemzeti történelem eddigi anyagának új értelmezését kívánja.

Párhuzamos életpályák: a szemléleti újraértékelés 1919 után

Történetírásunk az 1918–1920 közötti változásokat erős ellenpontozással mutatja be. Forradalmak, ellenforradalom, államformaváltás... A romantikus, forradalomcentrikus történelemlátás (közötte így a marxista történetírás is) előszeretettel tárgyalja napok, hetek történéseit hatalmas terjedelemben, véletlen 1–2 óras szereplőkből hősokeket formálnak (jól meg lehet élni e véletlen hős-szerepből azután). A zűrzavaros időkben elhangzott (véletlenül ránk maradt emlékonyagból megfogható) megszólalásokból „irányzatokat” gyúrnak össze, s ezek a megírt történelmi munkákban fejezeteket képeznek. A történelemkönyvben leírt „hatalmas” változások többnyire a felszínen, egy maroknyi úgynevezett politikai elit csoportarcában nyilvánulnak meg néhány tucatnyi (modernebb időben néhány száz) másik száműzetése, kivégzése kíséretében. Aközben, a valóságban, a tízmilliók feje felett – akik napi munkájukkal működtetnek egy társadalmat, fenntartják azt – elvonul „a” történelem. Az 1918–1920. évek történelmében a főhősöknek tartott vezető politikusok arcképcsarnoka valóban sokat változott, de a közép- és alsó szinten már az ellenpontozás korántsem olyan kontrasztos. Ugyanazok csinálták, élték meg a történelmet „közép-” és „alsó” szinten többnyire az egyik és a másik oldalon is.

Mértéktartó kritika és szintézis. Hóman Bálint az 1918. év októberi forradalmát elfogadja. A királyság bukásáról, a forradalom győzelméről kis, méltató broszúrát ír. (Névtelenül jelenik meg.) A könyvtári szakszervezeti mozgalomban a vezetők között találjuk 1919 áprilisáig. Sőt a proletárdiktatúra idején készülő történelmi materialista szellemű Történelmi Kézikönyvben őt kéri fel a magyar középkor összefoglalására. A hosszú távra berendezkedő proletárdiktatúra már első napjaiban ki akart terjeszkedni a köznapi történelemfelfogásra. A proletárdiktatúra menetrendje szerint megkezdődik a „tavaszi nagytakarítás” az értelmi-

ségi vezető posztokon. A szakértelem nem szempont, csak a párthoz, a mozgalomhoz tartozás. A „nagytakarítás” szükségszerűen járt együtt a statiszták lázadásával. Akik végre felléphetnek mint bonvivánok. A szép célokból gyakran ez lesz az aprópénz szintjén. Eszközeik sajátosak, ők „forradalminak” nevezik azokat. Hóman és a polgári középosztály, értelmiségiek nagy része ezeket az akciókat már nem követik. Lukács György, a népbiztosi hivatalból gépelt, „s. k.”-zott, néhány soros levélkében váratlanul értesíti a nagy hírű professzort, Fejérpataky Lászlót, hogy a Nemzeti Múzeum főigazgatóságából nyugdíjba küldték és Kentzler Hugó segédműzeumórt neveztek ki helyébe. Hóman ekkor visszahúzódik, dolgozik Károly Róbert gazdaságpolitikájáról szóló munkája sajtó alá rendezésén.

Azután jön az ellenforradalom. Hómant most ott találjuk a másik oldalon: a diktatúra idején megjelent kiadványok megsemmisítéséről döntő bizottságban. Nagy tanulmányt ír tudományosságunk jövőjéről (1920), megfogalmazva az összezsugorodott Magyarország több, később érvényesülő tudománypolitikai célkitűzését. 1922-ben az Egyetemi Könyvtár, 1923-ban az *Országos Széchényi Könyvtár*, majd a Nemzeti Múzeum főigazgatója. (Mindenütt a nyugdíjba menő volt professzorai nyomában jár.) Közben 1922-ben az *Országos Magyar Gyűjteményegyetem* elnökhelyettese, gyakorlatilag ő vezeti a könyvtárakat, levéltárakat, múzeumokat tömörítő országos csúcyszervet. A gyűjtemények feladatairól megfogalmazott szintetizáló programja, a trianoni Magyarország társadalmi és kulturális lehetőségeihez illesztése máig mértékadó. (Mindez természetesen az előző korszak – igaz, illedelmes – kritikájával.)

A szakmai átértékelésben is a konzervatív polgárhoz illően mérsékelt és szakszerű. 1920 márciusában beterjeszti a Történelmi Társulat igazgatóválasztmánya elé a *Magyar Történettudomány Kézikönyve* című sorozat tervét. A kézikönyvsorozat két „osztály”-ra tagolódik. Első: Bevezetés a magyar történettudományba, ezen belül külön sorozat a történelem segédtudományairól, a „történeti részstudiumok”-ról, a történettudomány módszertanáról és a magyar történelem forrásairól. (Minden kortárs felismerhette az 1906-ban Németországban indult nagy kézikönyvsorozat, a *Handbuch der mittelalterlichen und neueren Geschichte* hazai követését.) Cél: a rendszerezés, a magyarországi történettudomány modern szempontú áttekintése. (Megjegyzendő: a nyelvtudományban ugyanez a kézikönyvszerű rendszerezés indul meg.) A szerzők között az idősebb és a fiatal nemzedék tagjai. A sorozat nagy elégedettséget vált ki a szakmabeliek között. (1923–1934 között több, máig kézikönyveink közé tartozó kötet lát napvilágot.)

A sorozat második „osztályát” egy összefoglaló „Magyar történet” kötetei képeznék. Erről azonban még néhány évig hallgat a szerkesztő. Ehelyett megjelenteti a már korábbi anyaggyűjtésen alapuló monográfiáját Károly Róbert pénzügyeiről (1921). Folytatja a gazdaság- és társadalomtörténet művelését, nagy rendszerező tanulmányt ír a társadalomtörténeti alapfogalmakról, a kézikönyvsorozat számára megírja a hazai forráskiadás történetét, külön kismonográfia szintjén kidolgozza a 18. századi történetkutatás és forrásfeltárás történe-

tét. (A magyar középkori történelemre vonatkozó anyag nagy része megfordul a korszak forráskutatóinak kezén. Az ő munkásságukkal foglalkozva Hóman rákényszerül a középkori elsődleges forrásanyag rendszerező áttekintésére.)

A történeti Magyarország szétesése kiváltotta nemzeti sokkhatás természetesen a középkorkutatót sem hagyja érintetlenül. Erdély elszakításával a székelek eredetéről folyó évszázados vita aktuálpolitikai értelmezést nyer. (Betelepülésük, etnikai hovatarozásuk.) Hóman mértéktartó, elutasítja a magyar „nemzeti szempontból” kihasználható romantikus felfogást. – A nemzeti romantika másik gyakori témája a hun–magyar rokonság. Hóman, a székelek kérdéshez hasonlóan, szigorúan szakmai érvekkel él, elutasítja mind a rokonság közvetlen bizonyíthatóságát, mind azt a hiperkritikát, amely lehetetlennek tartotta, hogy a honfoglaló magyarok között élhetett a rokonság tudata. (Ez vezeti a magyar ősgesztát, a magyarok származását, eredetét elbeszélő mű kutatásához. Így születik kismonográfiája az ősgesztáról, illetve a Szent László kori *Gesta Ungarorum*-ról.) – A *Magyar Történet* összefoglaló „előtanulmányaként” is áttekinthető az 1920-ban a *Nyelvtudomány Kézikönyve* sorozat számára készített összefoglalás a magyarok honfoglalásáról. – Hasonló jellegű az őstörténetekre vonatkozó század eleji növényföldrajzi, nyelvészeti, néprajzi kutatások eredményeinek összefoglalása.

Szakszerű filológia, forráskritika, az 1918 előtti történetírás eredményeinek szolid számbavétele, a részletkutatásokba merülő korábbi történetkutatás szintetizálására törekvés. Ez jellemzi Hóman tudományos működését az adminisztratív karrier mellett.

Szélsőségek között hányódva. Szekfű Gyula bécsi köztisztviselőként éli meg a Monarchia és a történeti Magyarország összeomlását. Sorsát, a közös ügyes bécsi magyar kolónia bizonytalanság-érzetét a történeti irodalom már megvilágította. (Épp a *Három nemzedék* újrakiadásához írott előtanulmányban szólhattunk erről részletezően másfél esztendővel ezelőtt.) Szerzőnk életéből az olvasónak most csak azokat az elemeket emeljük ki, amelyek a *Magyar Történet* születéséhez és a könyvsorozat felfogásának magyarozatához szorosan hozzátartoznak.

A forradalom, a császárság–királyság összeomlása Szekfűt is magával ragadja. Részt vesz annak a bizottságnak munkájában, amelyik a levéltár megnyitását 1894-ig tervezi. A levéltár közös javait felszámoló bizottságban magyar képviselő. Majd otthon, a Tanácsköztársaság kikiáltása után, a kommün alatt vezető szerepet kapó egykori polgári radikálisok egyetemi katedrához juttatják. (Emlékezve a száműzött Rákóczi-vitában, harcára a dzsenti felfogással.) A tanszéket azonban – bécsi elfoglaltságára hivatkozva – nem foglalja el, de nem is utasítja el. A történelmi materializmus szellemében írandó Történeti Kézikönyvben őt kéri fel az újkori magyar történelem megírására. (Emlékezhetünk, Hóman a középkor szerzője.) Újkori társadalomtörténetét – várva a pozsonyi professzori kinevezésére – immáron a kapitalizmus hazai történeteként kívánja megírni.

A diktatúra azonban elbukik, és Szekfűt 1919 után lojális magatartása miatt nem akarják igazolni. De segít a szakma, a barátok. A lelki megrázkódtatás kihívás: az író embert asztalához, tollhoz, papírhoz kényszeríti. Szekfűt is erre ösz-

tónzi: szembenézésre a forradalmakkal és az 1918 előtti társadalomfelfogással. Eredmény: menekülés Széchenyihez. Széchenyi a konzervatív reform megtestesítője a hazai politikai gondolkodásban. Ő nem a Habsburgokkal való huzavonára, közjogi vitára, hanem a nemzet belső „lelki” és gazdasági megerősítésére törekedett. A nemzet ott hibázott, hogy nem követte Széchenyi eszméit, ezért következett a bukás. De mi a követendő a jövőben? Szekfű számára kézenfekvő a következtetés: 1919 után nem lehet ott kezdeni, ahol 1918-ban abbamaradt, belső reformra van szükség. Ennek szellemében íródik 1920-ban befejezett műve, a *Három nemzedék*.

A *Három nemzedék* az 1820-as évektől a világháborúig tekinti át a magyar történelmet. A forradalmakért egyrészt a korszerűsödni nem akaró magyar dzsentrizmus közepes osztályát okolja, amelynek harsány magyarkodása csak arra volt jó, hogy sértse a nemzetiségeket, restsége pedig az idegeneknek (sváboknak, de elsősorban zsidóknak) engedte át a modern gazdasági-társadalmi szférával kapcsolatos pozíciókat. De felelős a forradalomért a nem asszimilálódott zsidóság; amelyik – szerinte – idegenül nézte a magyar nemzeteszmét. A *Három nemzedék* óriási vihart kavart. A közönség nagy részében nem tudatosul a dzsentrizmus, nem veszik észre a máig helytálló társadalomtörténeti meglátásokat, hanem a zsidóellenesség és forradalomellenesség bibliájaként vásárolják a több kiadásban megjelenő könyvet. Szekfű Gyula élete későbbi szakaszán korrigálja e könyve állításait. De a bukás okait, a nemzeti fejlődésünk fő kérdéseit illetően megmarad eredeti álláspontja mellett. A *Három nemzedék* máig vitatott és sajnos, nem a valóban pozitív részeiért olvasott mű.

Ezután következnek az úgynevezett történetpolitikai tanulmányok: 19–20. századi történelmünk kulcskérdései és vezető politikusaink újraértékelései. Mindegyikben az 1918 előtti politika és történetírás nyílt bírálata. A berendezkedő új kurzus éveiben Szekfű a legolvasottabb történész lesz. Támadja a régi politikai gondolkodást egyoldalú Habsburg-ellenessége miatt, támadja a régi történetírást egyoldalú protestáns-kuruc függetlenségi szemléletéért. Ha arra gondol a kedves olvasó, amit a trianoni Magyarország új gondolkodási alaptéziseiről mondtunk néhány oldallal előbb, akkor megérti: miért bizonyult Szekfű történeti koncepciója annyira „korszerűnek” 1920 után. Ugyanezek az eszmék 1918 előtt, az osztrák–magyar viaskodások idején, eretnokségnek számítottak, most pedig úgy látszott: a történelem a fiatal levéltárost igazolta.

Közben a megalakuló *Bécsi Magyar Történeti Intézet* (1920) egyik vezetője és irányítója a bécsi levéltárakban megkezdett magyar újkortörténeti kutatásoknak. A *Fontes* (Iratok Magyarország újabbkori történetéhez) című forráskiadvány-sorozat a kiegyezésig kívánta bizonyos tematikai csoportosításban követni a magyar történelmet. (Gróf Széchenyi István művei, a nemzeti-nemzetiségi kérdés iratai, közigazgatás-történeti iratok.) Szekfű Gyula maga az *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez* (1926) című kötetet rendezi sajtó alá, monográfia terjedelmű bevezetővel. (Az 1790–1848 közötti fél évszázad kormányzattörténetének, a magyar nemesi vezető réteg nemzeti nyelvről gondolkodásának impozáns feldolgozása.) Szekfű ekkor már elmondhatta: 15 esztendő szívós

munkájával a 16–19. századi magyar történelem minden korszakáról írt kisebb-nagyobb tanulmányt. Az, hogy több mint tíz esztendeje, bécsi levéltárosként, naponta vette kézbe a 16–19. század központi kormánysszerveinek iratait, ez a magyar történelemre vonatkozó kormányzattörténeti forrásanyagának legjobb ismerőjévé tette. Ugyanakkor egyedülállóan tájékozott volt a nyugat-európai kormányzattörténeti irodalomban. Írásai szinte minden alkalommal a régi történeti gondolkodás valamelyik alapvonulatát kezdik ki, nem egyszer néven nevezhető tekintélyek tudományos hitelét rombolják össze. Ezért szerez lelkes híveket vagy nemzeti gondolkodásukban sértett támadókat.

Politikai konszolidáció, a szintetizálás kora

Történetírásunk 1922-től, gróf Bethlen István kormányra kerülésétől datálja az úgynevezett Horthy-rendszer konszolidációját. E konszolidáció szerves része volt a kultúrpolitika, amelynek élén gróf Klebelsberg Kunó állott. (Vele 1917-ben találkoztunk, mint a Történelmi Társulat elnökével, az újkori forráskiadványok megindítójával.) A miniszter a magyar kultúradminisztráció modernizálója, egyben a trianoni határok közé szorult magyar állam politikai-ideológiai problémáinak megfogalmazója kormánysszinten. Mint az „antivilág” erős kezű, sokat vitatott miniszterelnökének, Tisza Istvánnak volt államtitkára, személyileg kötődik az értelmiség „öreg liberális” garnitúrájához. De gondolkodásában az őket bíráló, vagy legalábbis új eszményeket követő fiatalokhoz áll közel. Így például személy szerint bizalmatlan az első években a minduntalan politikai örvények közepébe hajózó Szekfű Gyulával szemben, de elismeri, hogy Szekfű a legjelentősebb gondolkodó a történetírók között. Tudománypolitikai akcióiban (elnökkékként) mindenütt ott találjuk az 1918 előtt már tekintélyt szerzett öreg korosztály tagjait (csak jelzésszerű nevek: Csánki Dezső, a Gyűjteményegyetem elnöke, Károlyi Árpád, a bécsi történeti intézet igazgatója, akit a másik öreg, Angyal Dávid vált majd fel). De a kiépülő külföldi tudományos intézetek vezetésére, az új sorozatok, folyóiratok élére már a „40-esek”-ből, Hóman és Szekfű korosztálytársaiból válogat.

A kultúrpolitikai konszolidáció 1925–1928 között bontakozik ki. A társadalomtudományokban is ezek az évek a „váltás” évei. A századelő műhelyeiben felnőtt generáció most kerül pozícióba, és élve a politika és kultúrpolitika adta lehetőségekkel, programszerűen új kezdeményezéseket indít. Ennek eredményeként az 1930-as évekre a magyarországi társadalomtudományok minden korábbit meghaladó szakmai szintre emelkednek. (A pesti bölcsészkaron a történészek: Hóman Bálint, Szekfű Gyula, Mályusz Elemér, Domanovszky Sándor, Szentpétery Imre, mellettük a nyelvész Melich, Gombocz, az irodalomtörténész Horváth János, az ókortudató Kerényi Károly, s mögöttük tanítványaik, szintén európai szinten. Csak a történészek közül néhány: Deér József, Váczy Péter, Wellmann Imre, Kosáry Domokos, Benda Kálmán, Makkai László, Györffy György, a levéltáros Ember Győző, Mérei Gyula, Balázs Éva, Csapodi Csaba,

Fügedi Erik stb.) És ennek a váltásnak köszönhetően megszületnek az 1930-as években a nagy terjedelmű (egyes esetekben nagyszabású) szintézisek: magyar történet, egyetemes történet, összefoglaló a világ szellemi körképéről. A *Magyar Történet* ennek a szellemi átértékelő és szintetizáló vállalkozássorozatnak első darabja.

1925 májusában – 7 évi huzavona után – Szekfű Gyula akadémiai levelező tag lesz. Az öregek ajánlása szűkkeblű ugyan, de Szekfű már a legismertebb történész Magyarországon, és Hóman Bálint is mindenkit megmozgat barátja érdekében. (Évek óta ő „intézi” a Bécsben élő Szekfű pesti ügyeit.) A kortársak – mint korábban erre utaltunk – már ott ülnek az Akadémián. Egyébként az osztály ülésén – váratlanul, a tiszteleti tag jogán – megjelenik a miniszter, Klebelsberg. Szakmai körökben már „mindenki” tudja, hogy „a Gróf” (azaz a miniszter) a nyáron haza akarja hozni Szekfűt a pesti bölcsészkar újkori történeti tanszékére. (1925 júliusában Szekfű nyilvános rendes egyetemi tanár.) 1927-ben már az új „nemzetpolitikai”-nak mondott társaság, a *Magyar Szemle Társaság* szerveződik, elnöke majd Hóman Bálint, és folyóiratának szerkesztője Szekfű Gyula lesz. (A szerkesztőbizottság elnöke a miniszterelnök, gróf Bethlen István.) Az ideológiai váltás egyben intézményváltás is. A korábbi évtizedek szellemi örökségét dinamikusan felülvizsgáló cikkek, a társadalompolitika, sőt a gazdaság kérdéseiről, már a *Magyar Szemlében* jelennek meg, és ennek szolgálatába áll a Társaság önálló könyvsorozata is. (Mögötte a technikai infrastruktúra: a szintén Klebelsberg segítette és Hóman közreműködésével létrejött Egyetemi Nyomda, a történeti és társadalomtudományos kiadványok nyomdája. Itt jelenik meg a *Magyar Történet* is, minden kiadói-szerkesztői apparátus nélkül.)

A *Magyar Történet* terve – ezzel a címmel, mint láttuk – 1920 márciusában már szerepel Hóman társulati beadványában. Négy, egyenként 40 íves kötet elképzelését vázolja ekkor, de szerzők megjelölése nélkül. Feltehető, hogy Hóman kezdettől kettőjükre gondolt, de Szekfű ellenségei oly erősek voltak a református és függetlenségi szemléletű Társulatban, s még annyira friss volt az 1919-es „múlt” miatt Szekfű igazolási ügye, hogy Hóman inkább eltekintett a nevek megjelölésétől. De azt is láthattuk: az új történeti szintézis szerepelt már a prolektárdiktatúra terveiben is. S a szerzők – igaz, akkor még több szerző – között Hóman Bálint és Szekfű Gyula nevét is ott találjuk.

1926 őszéről van először írásos nyoma, hogy Hóman ismét szóba hozza a szintézist Szekfűnek. Nincs szerkesztőbizottság, nincs érdekegyeztetéses osztozkodás a fejezeteken, az azzal járó sértődések, nincs az alkotószellemet béklyóba kötő „egyrészt–másrészt” igazságtevés „valaki” részéről. Egyetlen olyan hosszabb beszélgetésről tudunk, amelyet kimondottan az összefoglalónak szentelt a két barát. 1927 augusztusában már a próbanyomatról huzakodnak a nyomdával. 1928 augusztusában már olvassák egymás kéziratait és decemberben megjelenik a középkor és az újkor első-első kötete. (Az első kiadás 7 kötetre tagolódott, tehát kötetbeosztása nem egyezett meg az 1935. évi 5 kötetessel.)

III. A „MAGYAR TÖRTÉNET” MAI SZEMMEL

Nem kívánjuk a sorozatot sem egészében, sem részleteiben „szemléleti sorvezetővel” ellátni. Történetírásunkat évek óta a „hivatalos”, az „egyetlen mértékadó” állásponttól való eltávolodás jellemzi. Ma már talán személyek sem kívánják maguknak „kisajátítani” az egyetlen igazságot akár a honfoglalás, akár Mátyás 15. századi birodalomépítő kísérlete, akár a Habsburg–magyar viszony, sőt akár a 19. századi nemzetiségpolitika megítélésében. Nem is szükséges talán hangsúlyozni, hogy történetírásunkat mennyire a diametrálisan eltérő megítélések jellemzik olyan egyéniségek tevékenységének megítélését illetően, mint Bethlen Gábor, II. Rákóczi Ferenc, Kossuth, illetve Széchenyi. A legjobb szakértők egészséges véleménykülönbsége ez.

A „Hóman–Szekfű” megjelenése nagy „történešzvitát” váltott ki az 1930-as évek elején. (Több bíráló kritikát, mint méltánylást kapott a mű, főként a Szekfű Gyula által írott kötetek.) A köznemességgel szembeni túlzott szigorúság volt a „protestáns tábor”, „a tiszántúliak” vádja Szekfűvel szemben. De – tehetjük fel a kérdést – vajon nem húzódik meg ma is történetírásunkban értékeléssbeli különbség a magyar köznemesség kora újkori szerepét illetően? Vagy: nem búvik meg értékeléseinkben óriási különbség a száműzött Rákóczi vagy a száműzött Kossuth politikájának súlyát, általában az emigrációk nemzeti szerepét illetően? Kétségtelen. Vagy nem botlik-e lépten-nyomon nézetkülönbségbe a reformkor előrehajtó társadalmi erőinek, a polgárosodás jellegének értékelésében az, aki forgatja írásainkat az utóbbi évtizedekben? Kétségtelen. Még azt is megkérdezhetnénk: vajon van-e egységes álláspont történetírásunkban a Hóman és Szekfű által művelt szellemtörténeti irányzat értékeiről, buktatóiról? Nincs. Mint ahogyan kérdés az is, az európai történetírás miért hallgat jobbra ezen irányzatról, ha netán a „kiöregedett Geistesgeschichte” módszertani kelléktárából használ fel eszközöket, nem hivatkozik gondolati forrására. Mivel az *Előszó* szerzője – a jelen sorok írója – maga is olvasó, engedtessek meg néhány megjegyzés, inkább csak az újraolvasás szokásos ceruzás margójegyzeteiként.

A szellemtörténetről

Talán nem kell különösebben magyarázni, hogy a „magyar lélek” történetére felfűzni egy ezeréves történelmet – ahogyan azt a szerzők az előszóban ígérik – lehetetlen vállalkozás. A könyvből sem tudjuk meg, ki is az a „magyar lélek”, mi is az a szubsztancia, nemzeti „sajátosságegyüttes”, amelynek egy nemzet történelme nem más, mint megnyilatkozás-sorozata, különböző formákban. Úgy gondoljuk, a kitétel inkább csak elszabadult és szerkesztetlen lendület az előszó íróitól. Igaz, Szekfű kötetében még fejezetcímekben is olvashatunk „áhitatosság”-ról, „lélek”-ről (például a 16–17. századi részeknél), de elolvasva a szöveget, láthat-

juk, hogy a szerző e fogalmakkal bizonyos, általánosan érvényesülő magatartásformák leírására kíván vállalkozni.

Komolyabb szakmai kérdés, mit jelent a szellemtörténeti felfogás a kutatásban, a források és a történeti eseményanyag feldolgozása terén. A megítélést nehezíti talán az is, hogy a századelőn is, amikor a szellemtörténeti módszerek újaknak, divatosaknak számítottak, mindenki mást értett a szellemtörténet művelésén. Hóman a művelődéstörténetet és a szellemtörténetet egymás szinonimájaként használja. Másrészt: az így felfogott szellemtörténetet az élet egészét áttekintő komplex szintetizáló megközelítésként kezeli. Ha eltekintünk a szaktudományokat gyakran „leigázó” filozófiai okoskodásoktól, s a filozófiai szintre emelt „szellemtörténet”-től, akkor a szellemtörténeti irányzat megjelenésében szakmánk egyik fontos fejlődési szakaszát kell látnunk.

A forráskritika legkifinomultabb szintjére jut el a századfordulón, amikor felfedezi, hogy az azonos típusú és azonos korban keletkezett írott és tárgyi emlékek mögött a hagyományozás (gondolkodás, írás, formába öntés stb.) hasonlósága mutatható ki. A ránk maradt emlékegyanyag mögött keresi a forrástermelőt, s találja meg az embert, illetve a hasonló vagy azonos normatívák alapján gondolkodó alkotót. A történelemlátásban ez a – hangsúlyozzuk: nem filozófiai, hanem szaktudományos ihletésű – szellemtörténet-írás eljut az adott korszakban élő magatartás- és szokásnormák rekonstruálásához. (Amit majd megfogalmazni a szellemtörténet legerősebb kritikusa, a történeti szociológia fog az 1930-as években.)

A szellemtörténeti munkák ugyanakkor az európai történetírásban egyben kísérletek a szintetizáló látásmód megtalálására, és a szintetizálás középpontjába állítható „végső mozzgó” megjelésére. (Hóman az előszóban maga is azt mondja: a régi történelemkönyvek egymástól elszakítva tárgyalták gazdaság, kultúra, politika stb. fejlődését, ők most a szellemtörténeti módszerekkel kívánják a „komplex” megközelítést.) S jóllehet Hóman, a gazdaságtörténész tudja és mondja is, hogy a gazdasági viszonyoknak milyen erős a kihatásuk az élet egészére, mégis a döntő tényezőnek a „lelki”-eket tartja. (Feltehetően eszébe ötlük az olvasónak, hogy a dogmatikus marxizmus miként kívánta a történelmi mozgás minden részlelmét visszavezetni a gazdasági tényezőkre, s az emberben, mint tudatos lényben elsősorban anyagi – és társadalmi – érdekek megfogalmazóját láttatni. Azaz: egy ellenkező előjelű, de szintén egytényezős történelemlátás ígészetébe, hibájába esett.) Vajon nem azt kell-e látni elsősorban a szellemtörténetben, mint forráskritikai módszerben, mint a történeti szintetizálás egyik útjában, hogy az ember gondolkodó, alkotó mivoltát felfedezte, hangsúlyozta? A századvég történetírása a ránk maradt (véletlenül ránk maradt) emlékegyanyaghoz (forrásainkhoz) ragaszkodásnak olyan szintjére jutott el, hogy a megjelenítés, az írás során már-már kiszorultak azok a tényezők könyveinek lapjairól, amelyekről nem maradt ránk emlékegyanyag. A nagyszerűen cizellálódott 19. századi forrástudományok negatív hozadéka ez. Hóman és Szekfű generációjának értelmezésében a szellemtörténeti módszer a megjelenítés, a fantázia megbecsülésének helyreállítása a történetírói tevékenységben. A történetírói megjelenítésben pe-

díg az intuíció megbecsülése a tökéletességre vitt történetkutatási technikák (úgynevezett segédtudományok) mellett. Hóman és Szekfű (különösen ez utóbbi) „korszellemre” irányuló rekonstrukciói túlhajtottak, Szekfű korszakolása stílusfogalmak szerint – egy egész társadalom élettevékenységére kivetítve – természetesen nem helytálló. (Noha ne feledjük: a művészettörténet-írás, az irodalomtörténet-írás joggal gondolkodik e kategóriák alapján.) Mégis: ez a történetírói megközelítés messze meghaladta elődeit. Élvezetes, olvasmányos írói teljesítményt eredményezett és paradox módon rokonítja alkotásukat a 19. század első felének, a forrástan nagyméretű kifejlődése előtti korszak történetíróival, Horváth Mihályéval, Szalay Lászlóéval.

A magyar történelem egyes korszakairól

Hóman Bálint és Szekfű Gyula eddig követett életpályarajzában igyekeztünk érzékeltetni, hogyan alakult szerzőink felfogása a magyar történelem különböző korszakaiban kalandozva, a konkrét témák megítélésében. Mennyiben léptek előre a forrásfeltárás, a feldolgozások terén a korábbi tudományosság álláspontjához képest. A szerzők – igazat mond az előszó – saját kiterjedt kutatásaikon kívül a századelő gazdag részletkutatásainak eredményeit is belegyúrták könyvük anyagába. Arra azonban nyilvánvalóan ők sem gondoltak, hogy az idő nem fogja meghaladni művüket. És a mai olvasó figyelmét erre is fel kell hívnunk.

Magyar történelem – világtörténelem. Való igaz, hogy a *Magyar Történet* igen következetesen igyekszik a magyar történelem nyugat-európai kötődéseit felmutatni. Felfigyel majd erre az olvasó a honfoglalás, az államalapítás, a korai egyháztörténet, a családi kapcsolatok, de ugyanígy az újkori évszázadok bemutatásánál is. A török korszakban a királyi Magyarország, majd az újkori eszmei áramlatok, a nemzetállam születésének nyugat-európai kötődései, sőt a kiegyezés utáni politika nyugat-európai összehasonlításai bizonyítják mindezt. Tegyük hozzá: az is igaz, hogy e szándék 1920 után egybeesett a Nyugathoz tartozásunk politikai szándékú hangoztatásával. De tény, hogy a szerzők a Nyugathoz tartozásunk bizonyításában többnyire valós nyomokat tárnak fel. Magyarország a nyugati kereszténység egyik utolsó, keleti állomáshelye volt.

A mai olvasó jogos hiányérzete akkor támadhat inkább, amikor keresi a magyar és a szomszédos népek sorsának együttlátását. A magyarázat elsősorban abban keresendő, hogy a szerzők korában a szomszédos kis népek történetírása csak felnövekvőben volt: az 1918 után létrejött új csehszlovák, jugoszláv, a megnövekedett román állam ezután erősíti meg tanszékeivel, kutatóhelyeivel nemzeti tudományát, a történettudományt. Ez a politikai felhajtóerő szomszédainknál sok avítt romantikus nacionalizmust is eredményezett (szinte kísérteties hasonlósággal a 19. századi magyar romantikus nacionalizmushoz). Ugyanakkor a magyarok szomszédóságában, vagy velük korábban egy államban élt népek történetéről ezek a történetírások igen sokat elmondtak az utóbbi hét évtizedben. Ennek is köszönhető, hogy ma már sokkal szervezettebben illesztjük a magyar ál-

lamalapítást az akkori nyugati kereszténység peremterületén létrejött állami és egyházi szerveződések sorába. És ha egyesek sok délibábos vagy túl merész elméletet termelnek is ki nemzeti igyekezetből a térség kis népeinek őstörténetéről, mégis, különösen a régészeti feltárások, sokkal szervesebb együttélésekről tanúskodnak az itt lakók között, mint az Hóman és Szekfű korában látszott. De éppen a szomszédos országok történettudományának kiteljesedése révén – sok, szélsőségekhez is eljutó viták közepette – erősebben rajzolódik ki előttünk a velünk szomszédásban élő kis népek önálló nemzeti fejlődése. Szekfű például a maga korában remekül elemzi a reformkori, majd a dualizmus kori magyar nemzetiségpolitikát, e politika nyugati eszményeit, de arról még igen keveset tudhatott, hogy a szomszédos népek értelmiségi rétege miként nevelte nemzeti különállásra nemzetét. Egy mondattal: történetírásunk ma már sokkal erősebb közép-európai kötődéssel látja a magyar nemzet történetét, mint az látszott hat évtizeddel ezelőtt.

Állam és társadalom. A mű címe: *Magyar Történet*. A „magyar nemzet” története címet ugyanis lefoglalta már az éppen meghaladni kívánt úgynevezett millenniumi 10 kötetes összefoglaló. Magyarország történetéről beszélni pedig az átmenetinek tekintett trianoni határok között lemondást jelentett volna a történeti Magyarország elszakított területeiről. A nehezen értelmezhető „magyar történet” azonban mégis elsősorban a magyar állam történelmének elbeszélése. A Hóman által írott részekben – fiatalkori tanulmányaihoz hasonlóan – az állam gazdasági-kereskedelmi, sőt társadalomszervező szerepét hangsúlyozza, a középkori magyar társadalom kézikönyvszerű leírására törekszik. Ezzel magyarázható, hogy a magyarság középkori történelmében a hagyományos történetírás hadjáratokra, uralkodókra, kormányzó családokra összpontosítása helyett igen nagy teret kapnak a társadalmi kiváltságok, a monopóliumok körüli harcok (figyeljünk csak például II. Endre és az egyház közötti küzdelemre), a megyei és a családszerveződések. (Ez utóbbiak – különösen az Anjou-kornál és Zsigmond korában – az előmunkálatok hiánya miatt ugyan sok pontatlanságot tartalmaznak. Mint ahogyan a megyeszervezetet – és általában a területi szerveződést is – mai történetírásunk kevésbé látja állandónak, mint ahogyan azt Hóman bemutatja.)

Szekfű a központi Habsburg-kormánysszervek iratanyagainak kiváló ismerője. A magyar állam fejlődését szükségszerűen az akkori (16–18. század) világbirodalom horizontjáról is szemléli. Ezért leírásában a magyar államiság folytonosságának megőrzésében nagy hangsúlyt kap a török időkben a királyi (Habsburg-) országrészt, szemben a korábbi történetírás egyoldalú Erdély-központúságával. Nála természetesen halványabbak a Habsburg-ellenes rendi küzdelmek színei, mint a korábbi történészek munkáiban. Élénkek viszont a leírás színei, amikor azt mutatja be, mit jelentett a nemzet erősödése szempontjából a 18. századi konszolidáció, a török háborúk másfél századában elvadult magyar táj újrabérlése, emberi birtokbavétele. A 18. század bemutatásánál, mintegy ellenpontozva is a korábbi protestáns szemléletű kollégák szűkkeblűségét a Habsburgok uralkodása, a gazdasági konszolidáció megítélésében, egyoldalúan a „ka-

tolikus állameszmét” (a *Regnum Marianum*) helyezi a központba. És ez már nem csak a protestánsok bírálata váltotta ki jogosan. Az újkori állam Szekfű által írt történetében a középkorinál sokkal kisebb helyet kapnak a gazdasági elemzések, de a kor mércéjével mérve igen gazdagok a társadalomtörténeti fejtegetések. (Ebből a szempontból messze kiállja a korabeli nyugat-európai szintetizáló munkákkal az összehasonlítást.) De amíg jók az értelmiségre, a középosztályra tett észrevételei, elmarad a parasztság, az iparosság beható rajza. Nem túlzás azt mondani: ezen a területen – állam, gazdaság, társadalom összefüggései – haladta meg legerőteljesebben az utókor Hóman és Szekfű munkáját. (Amely terület pedig, elődeikhez képest, sőt európai mércével mérve is, szerzőink erőssége volt a maguk korában.) Hóman például már rámutat az Árpád-kori magyar társadalom differenciálódására, a szabadok süllyedésére, a nemesség rétegződésére, de épp arról az utóbbi évtizedek történetírása (Szűcs Jenő, Bolla Ilona) már sokkal pontosabb képet nyújt. Hóman és Szekfű szintézisét követően erősödik meg a 14–15. század mikroszkopikus kutatása is, mindenekelőtt a világi és egyházi társadalomra, a nemesség szerepére, a települési viszonyokra vonatkozóan (Mályusz Elemér kutatásai). Ugyanígy a „Hóman–Szekfű”-ben is élvezhető olvasmányos újkori „társadalomrajzok” helyét a mai modern összefoglalókban már felváltotta az egzaktabb, a piacörzeteket feltérképező, a birtokszerkezet-változást, a termelés eszköz kultúráját számba vevő, a korabeli gazdálkodási elméletet és gyakorlatot ismerő történetábrázolás. (Ami nem jelenti azt, hogy Szekfű ezen módszerek nélkül is ne jutna gyakran jó következtetésekre, például a nagybirtok esetében.) De az összefoglaló megírása után, a 30-as években, indulnak meg a 16–18. századi nagybirtok gazdálkodását remekül rekonstruáló birtoktörténeti kismonográfiák (Domanovszky Sándor szerkesztésében), az egész paraszti gazdálkodás beható vizsgálata, és ekkor kerül majd a 16–19. századi magyar gazdaság európai, illetve világpiaci horizontba.

Sorolhatjuk a Hóman és Szekfű munkája megírása óta tett előrelépéseket a bányászattörténelem, a nyugat-európaival összehasonlító életmódkutatások, az európai felvilágosodás kihatása, általában a művelődéstörténelem terén. (Nem is beszélünk itt most a politika- és igazgatástörténet rendkívül nagy előrelépéseiről.) A Szekfű korában pedig még slágernek számító dualizmus kor rajzánál ma már sokkal szélesebb látószögű és nagyobb adatbázison alapuló képet adnak történeti összefoglalóink. (Tegyük hozzá: egyébként is, újkorral foglalkozó történetírásunkban módszertanilag is a legsokoldalúbban tárgyalt korszak a dualizmus kora, mind az európai összefüggések, az osztrák–magyar gazdasági viszony, mind a más Habsburg-területekkel való összehasonlítás terén.)

Rokontudományok és a szintézis. Hóman nyugodtan írhatta, hogy mindkettőjüket nagy tényanyaghoz juttatta a résztudományok őket megelőző 3 évtizedes fejlődése. Ha csak fellapozzuk a *Magyarország története* I–X. eddig megjelent kötetének (1976–1989.) irodalomjegyzékét, s összehasonlítjuk a „Hóman–Szekfű” bibliográfiájával, feltárulkozik az óriási előrelépés. Hóman például joggal volt büszke a népvándorlaskor és a honfoglalás szintetizáló leírására. De Hóman óta a népvándorlaskor kutatása, majd a bizantinológia külön „szakmá”-vá emelke-

dett (nem utolsósorban az angol, amerikai, szovjet történeti munkák tanúskodnak erről, de hazai professzoraink neveit is sorolhatnánk). A legnagyobb fejlődést mégis a régészet eredményezte: a Szovjetunió területén végzett ásatások még mindig csak a népvándorláskor kutatásának kezdeti szakaszát jelzik, a honfoglalás kori és kora Árpád-kori régészet, a Györffy György nevéhez kötődő korai történeti topográfia pedig Hóman idején még csak gyermekcipőben járt. De ugyanígy sorolhatjuk a 14–15. századi genealógia, topográfia, a középkori hivatal- és intézménytörténet felnövekedését. Az újkori segédtudományok messze lemaradnak egyelőre Magyarországon – Európában is – a klasszikus középkori stúdiumok mögött, de a történeti statisztika, a közgazdaságtudomány módszereinek behatolása – hogy csak a társadalom- és gazdaságtörténetről ejtsünk szót – sokkal megbízhatóbb forrásbázist kínál az újkor szintetizálójának, mint kínált évtizedekkel ezelőtt Szeffő Gyulának.

Nem folytatjuk a sorozat kritikai taglalását. A szakember, a kutató vagy tanárnakolléga leemeli polcáról az említett *Magyarország története* köteteit, és az irodalomjegyzékben megtalálhatja a legújabb irodalom értékelését, s elolvasva a vonatkozó fejezetet, láthatja, milyen a mai szakemberek véleménye egy-egy részkezdésről. A Hóman Bálint és Szeffő Gyula írta összefoglalóhoz nem azért nyúlunk ma elsősorban, mert adatbázisából kívánunk meríteni, hanem azért, mert máig meg nem haladott irodalmi formában előadott történelmi szintézis. Vérbe-li, a közönségnek íródott történelemkönyv.

A mai kutató csiszolgatja szempontjait, kerekíti adatsorait az újabb szintézishez, formálja mondatait egy-egy hősének bemutatásához, amikor leteszi kezéből Hóman és Szeffő könyvét. Majd az utolsó könyv végén saját korábbi ceruzajegyzetén mélézik hosszan: bárcsak a mi munkánkban is annyi használhatót, olvashatót találjon majd az utókor, mint amennyit mi találunk elődeink elbeszélésében.

IV. HÓMAN ÉS SZEKFŰ ÉLETPÁLYÁINAK ELVÁLÁSA

Hóman Bálint és Szeffő Gyula könyve kétségtelenül a Horthy-korszak történetírásának reprezentálója. Szerzőik is a korszak történetírásának első számú reprezentánsai maradtak. (Akkor is, ha az 1930-as években sok új területet nyitnak meg a szakmában mindenekelőtt a történet-szociológiai, technikátörténeti, településtörténeti kutatások.) Életük, igaz 1932 után, ritkán haladt párhuzamosan, sőt egyes pontokon diametrálisan eltért egymástól.

Miniszter a fegyházban. Hóman Bálint a Gömbös-kormány minisztere lesz, és 1932–1943 között kis megszakítással a kultuszárca élén áll. Megmarad közben a Társulat, majd az első kutatóintézet, a Teleki Pál Intézet elnökének. Szak-tudományához, céduláihoz csak a miniszterség után, 1943–1944-ben tér vissza. A magyar őstörténet összefoglaló feldolgozását készíti. Mint miniszter, sokat használ a szakmának. Tanítványait (és a barát Szeffőét, Domanovszkyét is) állásokhoz segíti. Ő az a személy, aki az elmégesedett személyi és felfogásbeli ellen-

téteket kiegyensúlyozza, a szembenálló feleket asztalhoz képes ültetni. Politikusként kevésbé szerencsés. A németbarát külpolitikai vonal követőjeként ismeretes. Németbarátságának – a „fasizmus nélküli” németbarátságának – lényege: a német erő a realitás; az angolszászok túl messze élnek. Szerencsétlenségére ő is ott feszeng a kormány ülésén, amikor Bárdossy a Szovjetunió elleni hadüzenetet elfogadtatja. Jó miniszter, az egységes középiskolai rendszer, tanfelügyelő-hálózat és a 8 osztályos népiskola tervének kidolgozása fűződik elsősorban a nevéhez. Személyes politikájában megőrzi régi, a századelő liberális, polgári mentalitásából örökölt vonásait. Németbarátsága miatt a liberális sajtó gyakori céltáblája. 1944-ben Horthy egyik bizalmasa a kiugrási előkészületek idején. A Magyarországra érkező Vörös Hadsereg magyar nyelvű lapjában Andics Erzsébet úgy beszél róla, mint a reakciós magyar értelmiség megtestesítőjéről, akit először kell a vádlottak padjára állítani. Ezt megtudva, megindul Nyugat felé, Szálasi uralmának „parlamentjében” egyszer-számra részt vesz. Népbírósi perében először halálra akarják ítélni, de mivel az említett minisztertanácsi részvételen túl másban nem találják háborús bűnösnek, sőt többen felszólalnak mellette a perben, „csak” életfogytiglani fegyházra ítélik. 1949-ig a pesti gyűjtőben tartották, a raboktól ellesett tolvajnyelvből szótárt is készített, mesterséget tanult. 1949-ben – a rendszerváltás idején – Vácra viszik. Gyakran megverik, hidegvízzel locsolják, a pribékek levizelik. A 130 kilóról 60-ra lefogyott cukorbajos ember 1951 júniusában meghal. Halálát csak a Rákosi-rendszer első megingása után, 1953-ban hozzák nyilvánosságra, akkori dátummal. (Ezért több helyen 1953 áll halálozási időpontjaként.)

Félve és megfélemlítve. Szekfű Gyula 1932 után vált politikai irányvonalán. A német fasizmus előretörését szemmel követve, politikai ítéleteinek mércéje a fasizmus veszélye lesz. Gróf Bethlen István konzervatív antifasizmusához és a katolikus egyház antifasizta szárnyához áll közel, majd a liberális polgári napilapba, az induló *Magyar Nemzet*-be írja cikksorozatát. Nyíltan állást foglal a németbarát politikával szemben. Emellett 1942-ig megőrzi barátságát Hómannel. Közben a szociáldemokratákkal, sőt a kommunistákkal is érintkezésbe kerül. 1944-ben bujkál a nyilasok elől. Többek között Hóman is segít neki. 1945 után Magyarország első moszkvai nagykövete. Hóman perében megidézik, nem megy el, levelet ír: 1932 után nem érintkezett Hómannel. Nem mondott igazat. Moszkvában ismét kitör rajta fiatalkori baja, az alkoholizmus. Megírja a saját és a magyar keresztény középosztály felfogásának durva kritikáját. Nem vették úgymond észre, hogy a szomszédban milyen hatalmas állam, a Szovjetunió fejlődött ki az elmúlt években. (*Forradalom után*, 1947.) Egy-egy remek tanulmány (az öreg Kossuthról, az értelmiségi középosztályról) mellett néhány vergődéses újságcikket ír (Lenint, sőt Rákosit méltatja). Kirakatember, akit tanszéki szobájában is ellenőriznek, s akit másodosztályú újdondászok szakmailag agyonbírálnak, de akit nagybeteg is a semmi hatalmat nem jelentő Elnöki Tanács tagjának tesznek meg. 1955-ben, mindenkitől magára hagyva, hosszú betegség után hal meg.

V. ÁTÉRTÉKELÉS A POZITÍV KRITIKA SZELLEMÉBEN (1976–1990)

Reméljük, volt türelme a kedves olvasónak, hogy kövesse Hóman Bálint és Szekfű Gyula könyve születésének és szerzőik szomorú sorsának történetét. Az írói alkotás önálló életet él, ugyanúgy elválik alkotójától, mint iparostól a megmunkált eszköz. S hogy mire használja a „terméket” a fogyasztó, a társadalom, azt kevés esetben kérdezik meg az előállítótól. A „Hóman–Szekfű” generációknak – legalább két generációnak – irányította gondolkodását a magyar történelemlről. Azután generációknak – legalább két generációnak – esett ki az olvasmányanyagából. Hogy miért lehetett „a” magyar történelmi összefoglaló a háború előtt felnevelődött értelmiségi középosztály könyvespolcain, azt talán sikerült elmondani. Hogy miért esett ki az utóbbi negyven esztendő olvasmányanyagából (függetlenül attól, hogy egyes megállapításain túllépett-e a kutatás vagy sem) – annak megítéléséhez még hátra van történetünkben a befejező rész.

Szakmai meghaladás helyett politikai őrségváltás (1949)

Az 1949. évi társulati elnöki székéből elhangzott programbeszéd hamis képet festett a két háború közötti történetírásról. Láthattuk elbeszélésünk eddigi adataiból is. Amíg az elnök vádja szerint ez a történetírás egyoldalúan középkorcentrikus volt, addig a tények arról szólnak, hogy a szakszerű újkorkutatás éppen ebben a korszakban bontakozik ki, a két háború között megjelent újkori forráskiadványokat maga Andics Erzsébet is forgatta. És milyen nehezen vállalkozik még 1990-ben is komoly történész arra, hogy a közvetlen megelőző évtizedig vezesse feldolgozását, amire Szekfű vállalkozott 1930-ban, hogy 1914-ig írjon a magyar történelemlről. Amíg Andics vádja szerint ez a történetírás egyedülállóan egyházcentrikus volt, addig a valóságban mind a közép-, mind a kora újkor történetében előretör a gazdaság- és társadalom-történetírás, a művelődéstörténet, majd a településtörténet. És az e szellemben született munkák nagyszerű forrástani és szakmai technikai színvonalon állnak. Való igaz, lehetett volna megalapozottabb a szakmai kritika Szekfű és nemzedéke, valamint tanítványaik munkásságáról. De az átértékelés célja nem az elődök szakmai meghaladása volt, hanem a helycsinálás a proletárdiktatúrához szabott sztálinizált marxizmusnak és az ezt kiteljesíteni hivatott új kádernitúrának. Olyan korban történt az átértékelés, amikor sokan az átértékelők részéről őszintén hitték, hogy egy-egy frappánsnak tetsző, a klasszikusoktól (Marx–Engels–Lenin–Sztálin) származó gondolatmenet elsajátításával már meg is haladták mindazt, amit az előző évtizedek „polgári” történészei összehordtak. (Még az 1961–1962. tanévben is komoly, a polgári világból műveltségét vett professzor hirdette a katedréről, hogy ma egy új műveltségű középiskolai tanár többet tud a magyar történelem lényegi folyamatairól, mint annak idején Szekfű Gyula tudott.) Olyanokat sodort magával, vagy dobott az első sorokba a forradalmi hevület, akik sorscsapásoktól, fa-

siszta rendszertől sújtva, magukban maradván a háború után, fanatikusan hinni akartak valami világmegváltó eszmében és harcban. És olyan korban történt ez az átértékelés, amikor a politikai rendszerváltás ígézetében minden szempont, cselekvés alárendelődött a hatalomváltás céljainak.

1948–1949-ben rövid egy esztendő leforgásán belül „kigolyózzák” (kora-beli kifejezés) az egyetemről a nyugdíjra elért Domanovszkyt (öntudatos politikus egyetemisták jelennek meg a dékánnál, hogy a régi rendszer embere, Domanovszky ne tartsa meg előadását, mert szabotálni fogják; huszoneves forradalmárok hirdetik, hogy tárgyát, a művelődéstörténetet, mint burzsoá tudományt kiűzik az egyetemről). Hóman börtönben, Mályusz 1944. évi jobboldali politikai cikkei miatt kiesett az igazolások rostáján, Szekfű Moszkvában, majd nyugdíjban. A kivételes képességű Hajnal István (1945–1946-ban még dékán), mint a „középkor piedesztálra emelője”, eltávolítva állásából, noha a marxizmushoz igen közel álló felfogása technikáról, társadalomról közismert volt. Eckhart Ferenc – 1948-ig a Társulat elnöke – eltávolítva az elnöki székből, szerencsésen meghúzódik a Jogtudományi Karon. A fiatalok között erős igazán az „irtás”. A volt Teleki Intézet Történettudományi Intézetét átveszi a marxista ideológus Molnár Erik, helyettesei eddig a szakmában teljesen ismeretlenek. Kosáry Domokos levéltárba üzetik, bibliográfiáján dolgozhat, Benda Kálmán állás nélküli, zug-könyvkereskedésből él, majd egyháza ad munkát, Makkai László egyházi összeköttetéssel helyet kap a dokumentációs, majd a tudományos részlegben, Wellmann, megfosztva akadémikusságától, múzeumba szorul. A többiek (neveiket a harmincas évek fiatalságánál soroltuk) is a szakma periferiáján igyekeznek boldogulni. Ember Győző megmarad a levéltárban, vállalja a maga módján a régi eszményeket, néhány tanítvány pedig az élni akarástól vagy az őszinte „továbbfejlődés” szellemében bízva beáll az új rendbe.

Az új rendben, amelynek élharcosai gyakran a minimális történelemszakképzettséggel sem rendelkeznek, néhányanak történelem szakos diplomája sincs. A rendszerváltásban ők a vezetők (Andics Erzsébet, Nemes Dezső, Czóbel Ernő), mögöttük a fiatal forradalmárok találhatók; természetesen eltérő vérmérséklettel: egyikük vérszomjasan, másikuk tartózkodással. És eltérő tehetséggel. A Horthy-korszak történetírása és általában a burzsoá történetírás cáfolatából kiindulni a legtermészetesebb követelménynek számít. Most „kiderül”, egyesek csak a régi rendszer politikája, az üldöztetés miatt nem jutottak magasabbra. Az ideológiai kritikát azután a meghurcoltatás, még az íróasztal-feltörés, a feljelentések is követik.

Mindez a megélni gondolt forradalom nevében.

A konszolidáció két arca (1958)

1956 tisztító viharai megtépázzák a sztálini rendszert a történettudományban is. És vízvázalástót jelent a szakmabéliek közt is. A hirtelen pozicionáltak egyik része kihull a rostán, a mérsékeltek konzerválják magukat az 1958 utáni konszolidációra. (1956 nyara egyébként is új oldalról hoz polarizálódásokat.) Mások

őszintén felülbírálják a maguk korábbi tetteit, netán visszahúzódnak a politikától. Belátva, hogy a messianisztikus hit az őrségváltás fontosságában nemcsak egy nemzetet tett működésképtelenné, de őket magukat is tönkretette erkölcsileg-fizikailag.)

A Kádár-konzolidáció kétfrontos harcot hirdetett, de inkább két frontot engedett élni. Egyik oldalon tovább él az 1949. évek szelleme, s ők maguk is a pozíciókban. (Andics haláláig, a nyolcvanas évekig megtartja tanszéki szobáját.) A másik oldalon erősödik a liberálisok tábora. Különösen szakmailag: nyitás a nyugat-európai történetírás felé, fiatalok ösztöndíjas kutatóutakra küldése, nyitottnak lenni Keletre, Nyugatra egyaránt. (Ennek az irányynak legfőbb szervezője a korán elhunyt Ránki György.) A hatvanas évek politikájában, ha egyértelműen győzni nem is tud a reform, de visszavonhatatlanul kiépíti hadállásait a Kádár-rendszeren belül.

Megindul a sztálini tudománypolitikai rendszer és a történeti ideológiai alaptézisek felülvizsgálata elméletileg is. Leginkább politikus téma természetesen az 1949 előtti történetírás újrvizsgálata. Egyidejűleg parázs viták Magyarország középkori, de mindenekelőtt újkori történelméről (itt a felülvizsgálók olyan bélyegeket kapnak, mint például az angolszász birodalmi imperializmus képviselői; a revizionizmus, ökonomizmus vádjára már oda sem figyeltek a reformgondolkodásúak). Egyidejűleg megindul az 1949 előtti történetírás historiográfiai felülvizsgálata.

Értékmentés a történetírásban (1976–1990)

Először historiográfiai csoport alakul a Történettudományi Intézetben (jobbára a 19. századi polgári értékek mentését tartva szem előtt, Pamlényi Ervin vezetésével), majd 1976-ban historiográfiai osztály, amely az egész történetírásra rakott 1949. évi pecsét feltörésére vállalkozik. Megindul a *Történetírók Tára* sorozatban (a *Gondolat Kiadó* jószemű kiadói segítségével) a 19. és 20. századi magyar történészek munkáinak méltató újrakiadása. Nem a politikai „rehabilitálás” egyszerű szándékával, hanem az elődöknek kijáró tisztelet és a pozitív kritika szellemében. Megemlékezés az Akadémián Domanovszky Sándorról (1978), majd Szekfű Gyuláról (1983), már minden „burzsoá”-zás nélkül, szakmai kérdésnek tekintve működésük értékelését. (Az akadémia megfelelő osztályán még ekkor is elhangzik az új elgondolás támadásaként: a 19. századi konzervatív katolicizmus újraéledése a „Szekfű-rehabilitáció”. Mások a marxizmussal való behatóbb foglalkozást kérik számon.) 1987-ben emlékülés Hajnal Istvánról. Ez az átértékelés nem kívánja a volt dogmatikusok állásait, pozícióit, nem akarja eltávolítani őket: „tisztelettudó” (Pamlényi Ervin kifejezése, aki ezért is nem jósolt sikeres jövőt ezen akcióknak Kelet-Európában).

A tudományos felülvizsgálatnak előbb-utóbb személyes konzekvenciái is voltak. Igaz, nem a tudomány, hanem a „nagy politika” érlelte meg a döntéseket: 1956 után fokozatosan jönnek vissza a régiek a szakma élvonalába. A kétfé-

lé tekintő konszolidációnak megfelelően: nem az egyetemre, mert az politikailag exponált hely 1949 óta, hanem a kutatóintézetekbe, gyűjteményekbe. (Ez adja az 1970–1980-as évek kutatóintézeti szakmai bázisának egyik alapkövét.) Mályusz már az *MTA Történettudományi Intézetében*, Bendát 1956-ban visszahívják, amíg a forradalmi lendület tart (igazgatóhelyettes, később munkatárs, azután már a nyugdíjas kor határán, az 1980-as években osztályvezető is). Majd jönnek az 1970-es években rendes és külső munkatársaknak a többiek, végül Kosáry is akadémikusságot kap, a még aktív sztálinista csoport ellenkezésével szemben. (Nekik is van természetesen jelöltjük.) A visszatértek a liberális szárny legkövetlenebb munkatársai.

Az 1980-as évek második felére már felbomlott a szakma sztálinista-szovjet hierarchiája. Voltak, akik a visszatérést klasszikusokhoz, Lenin tanulmányozását javasolták, de ezek az őszinte meggyőződésűek és nem a sztálinisták. A biológiai törvények is erősebbek a politikaiaknál: Andics Erzsébet, Nemes Dezső meghaltak, mások visszahúzódtak, megint mások őszintén feladták korábbi felfogásukat. A magyar történettudomány az 1980-as évek első felére ismét a már az 1930-as években elért csúcson áll. A szakma évek óta új pólusok szerint rendeződik. Semmivel sem rosszabb szempontok alapján, mint a világ bármely országának történettudománya. A hanyatlás veszélyei egészen más oldalról fenyegetnek. De ez már, kedves olvasó, egy szakma belső gondja...

Válaszutak 1956, 1968, 1989

Rendszerváltás, átértékelés. Vajon mikor kezdődött a rendszerváltás, az átértékelés? – tehetjük fel ismét a kérdést. 1956-ban, 1968-ban, 1985-ben, netán 1989-ben? Vagy valóban 1990-ben? Ma még érdemeket szerezni akarók, karriervágyók aktuális vitája. Szakmáknak, ipari, mezőgazdasági ágazatoknak kellene felülvizsgálni utóbbi harminc esztendejüket. És nem átengedni a szót a közösgemésztő álforradalmi retorikának. Vagy talán mégsem az a végső számadás kérdése: mindebből mi a jó a közösségnek, a nemzetnek?

Rendszerváltás, átértékelés. Amióta gyermekek gondolkoznak atyáik tetteinek értelmén, történetbúvárok előző korszakok mérlegre helyezésén, végül is két lehetőségük van az irányválasztásnál. Az egyik: az elődök tévútjainak kikeresése, „meg nem alkuvó” kritizálása mai szemmel. A másik: azt keresni, mi hasznosítható a ma számára, az elődök munkáiból. Legyen szó történelemkönyvről, politikáról – ezek között a lehetőségek között választhat ma is egy társadalom.

FERENC GLATZ

PARALLEL BIOGRAPHIES OF BÁLINT HÓMAN AND GYULA SZEKFŰ
HISTORIOGRAPHY, REVOLUTION, CHANGES OF REGIME

In 1920, as an outcome of the Peace Treaties of Versailles the 1000-year old historical Hungary was dissolved. Regarding Hungarian society and above all the middle classes, this event paved the way for a breakdown of financial-moral dimensions. The most important argument of the protest against the Peace Treaty and the mutilation of the state body, as well as the reasoning in favour of revision was the following: the peoples of the Carpathian Basin had a higher standard of living within the historical Hungarian state than within the framework of the new borders established after 1920. Public interest in history reached unprecedented peaks; historical novels, plays and scientific publications on history would not be missing from the bookshelves of middle-class people. It was this age, the period between 1920 and 1945, when Hungarian history writing caught up with history writing in Western Europe (Germany, France). It was this generation which compiled synthesizing works on Hungarian national history and world history. The synthesis on “Hungarian history” written by Bálint Hóman and Gyula Szekfű proved to have the most lasting effect. The 100-sheet long work was after all published seven times. The essay offers an insight on how the two authors, who were good friends, by the 1920s reached central positions in Hungarian scientific life, and also what education they received in the Hungarian historical workshops which were the first of the century to match world standards. (Hóman was the director of the Hungarian national collections – museums and archives –, then for ten years – 1932–1942 – he became minister for culture; Gyula Szekfű was the editor of the Hungarian periodical *Magyar Szemle* (Hungarian Review), which was a leading periodical of the middle classes, and between 1933 and 1945 he was the leading personality of anti-fascist conservative liberal circles.) Until 1932, the life of these two friends took a parallel course, just to separate afterwards: Hóman supported a German-friendly attitude in foreign affairs; Szekfű on the other hand sided with the civic liberals who were pro-Anglo-Saxon. After 1945, Szekfű reached in the new system a high position in state administration but during the dictatorship of the proletariat he was neglected; in 1946 Hóman was sentenced to lifelong prison by the people’s tribunal. The essay also presents the perception of the work of the two authors and of “Hungarian History” after 1949 during the dictatorship of the proletariat. It provides a detailed analysis of the basic concept of Hungarian History and the synthesizing method of “Geistesgeschichte” and also presents a detailed description of the rehabilitation process of the work itself and its authors in the 1980s. This rehabilitation, in fact, being also linked personally to the youth work of this essay’s author.